

ქართული ეპიკური

კინტიშის ხეობაზე.

Handwritten in red ink:
კინტიშის ხეობაზე
მ. ს. ს.
ი. ს. ს.

თბილისი

სტამბა ი. ა. მანსვეტოვისა, ლ.-მელიქოვის ქ., მდივანის სახ., № 12.

1891

ა. ხ. მანსვეტოვი

ქართული მაკვადიანები

კინტრიძის ხეობაზე.

33743

თბილისი

სტამბა ა. ი. მანსვეტოვისა, ლ.-მელიქოვის ქ., მდივანის სახ., № 12.

1891

Доз. Цензурою. Тифлисъ, 19 Октябръ 1891 г.

Типографія Я. А. Мансветова. Лор.-Мел. ул. д. Мдивани

ქართული მაკამალიანები.

ვინც საქართველოს ისტორია იცის, იმას ისიც ეცოდინება, რომ ძველათ, ვიდრე საქართველო მტერთაგან დაეცემოდა, მინამდის საქართველოს ერთ უმთავრეს ძალას დასაველეთი საქართველო შეადგენდა. ვიდრე ქართველებს აქ ფეხი ჰქონდათ გამაგრებული, მინამ მათ მტერი ვერას აკლებდა. ეს იყო ერთადერთი უმთავრესი სამხედრო ძალა. ჩვენმა მტრებმაც კარგად იცოდნენ ეს და ამიტომ მათ უმთავრეს ნატურას ის შეადგენდა, რომ საქართველოსთვის ეს მოხდენილი მხარე ჩამოეგლიჯათ. და მის შემდეგ ესენი სხვასაც ადვილათ დაიპყრობდნენ და ფეხს გაიმაგრებდნენ. ოსმალებმა წადილი აღისრულეს: აუარებლის სისხლის ღვრით და დევნა-ობრებით დაიმორჩილეს საქართველოს ის დასაველეთი ნაწილი, რომელიც ცნობილია და ქებული ძველის ძველათ არამც თუ მართლთ საქართველოს ისტორიულს წიგნებში, არამედ უცხო ტომთ მწერალთ ნაწერებშიაც.

საქართველოს აღორძინებიდამ ჩვენის მწერლების, გამოჩენილის პოეტების, მთარგმნელების თუ მხედარ-მთაგრების საეანე-გმირთა ეს დასაველეთ საქართველოს მხარეა მიღებული ანუ სამცხე საათაბაგო, ვჭარა და სხვანი.

თუ ოდესმე საქართველო იდიდებოდა და სახელოვნებდა, ვიტყვით თამამად, რომ ყველა ამ დიდების და სახელოვნების მიმნიჭებელნი და მწარმოებელნი აქაური პი-

რები იყვნენ. მეხუთმეტე საუკუნის გასვლამდის, ჩვენ ვერ ვნახავთ ვერც ერთს ნაშთს ჩვენის ძველის ცხოვრებისას, რომ მას ამ მხრის ბეჭედი არ აჩნდეს. ვერ ვნახავთ ვერც ერთ ძველ ქართულს ხელთ-ნაწერს, რომ ეს წიგნი ან ამ მხარეში არ იყოს დაწერილი და ან, თუ სხვაგან დაწერილა, ამასაც კი ეს ხსენებული მხარე არ მიმოველოს.

საბერძნეთის სიახლოვის გამო, აქ აღორძინდა ყველაფერი. აქ აღორძინდა ძველის-ძველათ სხვა-და-სხვა ხელოვნება: ქვის მჭრელობა, ჩუქურთმის, მიწით-მზომელობა, ვაჭრობა, *) ექიმობა და სხვანი.

აქვე აღორძინდა ქართული მწიგნობრობა, ტაძრების შენება, მათი ხელოვნება, მხატვრობა; შემდეგ-დროში ქართველთა მწერლები, ბერ-მონაზვნები, სასწავლებლები და სხვანი. აქედამ გამოვიდნენ, თითქმის, ყველა ჩვენი დიდებული პირები: შოთა რუსთაველი, დავით საათაბაგოელი, შაქთელი, იოანე პეტრიძე, გიორგი მთაწმინდელი და სხვანიც მრავალნი, რომელთა მოთვლა აქ საჭირო არ არის. ამ მხრის ტაძრების სიმრავლეც ხომ ყველასთვის ჭეშმარიტია; აქ ძველათ აღორძინებული სასწავლებლების ისტორიაც ხომ ცნობილია. კმარა მართო ერთი ტბეთის სასწავლებელი აღვნიშნოთ. მოკლეთ რომ ესთქვათ, ეს მხარე საფანე იყო იმ დიდებისა და სახელოვნებისა, რაც კი საქართველოს მიენიჭა და აღმოუბრწყინდა ოდესმე. ყველაფრის დასაწყისს აქ ეძლეოდა აღორძინება და ამის შემდეგ იგი იფინებოდა და ვრცელდებოდა მთელს საქართველოს ვუთხებში. ასე და ამ გვარათ, დასაუღრეთ საქართველოს ქართველებს დიდი სამ-

*) არხეოლოგიური მრგზაურობა ჭეჭურია-აჭარაში, დ. ბაქრაძისა. 1879 წ. პეტერბურგი.

სახური მიუძღვით მთელ ქართველთა წინაშე და ამათ სამსახურს დღესაც კი მოჰყავს კაცი განცვიფრებაში. ამიტომაც იყო, რომ, ვიდრე საქართველო დაეცემოდა, მინამდის ქართველ მეფეების პატივსადებელ და საქებელ მხარეთ ეს ნაწილი ითვლებოდა. თვითაც უმეტეს ნაწილ აქეთ სცხოვრებდნენ. თითქმის აქ გაძლიერდნენ ბაგრატიონთ დინასტიის წარმომადგენნი.

დღეს კი, ეს ოდესმე დიდებულათ წოდებული მხარე და თითქმის დამბადებელიც ჩვენის ყოვლის დიდების და სახელოვნებისა, ოსმალთა-მიერ დაპყრობის და დევნილების მეოხებით დაეარდნილია ძირს, აქ ყველაფერი დაქვეითებულია და ჩვენი ძველი ქართველები, ჩვენი გამოჩენილი მესხნი იმ დროისანი აღარ არიან, რაც ოდესმე ყოფილან. აქ ყველაფერი ქართველებისა ფერფლად ქცეულა, აქ მხოლოდ ერთათ ერთი ქართული ენა არსებობს, რომელიც სამი საუკუნის განმავლობაში ათასის წევითა და დაგვიტ შეუწახავსთ მაჰმადიანთ ქართველთა. მადლობა ღმერთს, რომ ამათ, ამდენის ხნის განმავლობაში, თავიანთი დედა-ენა მაინც დაიცვეს, სხვას ვინ რაღასა სთხოვს, რაკი აქამდის მოახწიეს ამათ, რაკი ამათ დაიცვეს თავიანთი დედა-ენა და მწიგნობრობაც-კი, ეხლა ჩვენი ვალია, რომ ამ ძველათ აღორძინებულ ერის შთამომავალთ შვილებს ყურადღება მივაქციოთ და შათის განვითარებისთვის რამე ვიზრუნოთ. ეს იყო თითქმის ჩვენი შამა-შაპების ნატერა, წადილი და ანდერძი.

ასპინძის ომამდის ქართველებს კიდევ ჰქონდათ იმედი, რომ ამ მხარეს მეორეთ შემოვიერთებთო, მაგრამ ეს ვერ მოხდა და ასპინძის ომის შემდეგ-კი ქართველთ სამუდამოთ გადაიწყვიტეს იმედი. ამ ხნებამდის კი აქ რამდენი პატიოსანი ქართველი პირი დაკუწულა ოსმალთა ფაშები-

სა და ბეგებისაგან, რამდენ ქართველს-მქადაგებელს და ქართველობის მეძიებელს მოჰღებია ბოლო, ამას კაცი ვერ მოსთვლის, ვინ აღნუსხავს! დღეს კი ჩვენს მამაპაპებს თავიანთი წადილი და ნატერა აუსრულდათ:—ეს ძველათ ქებული საქართველოს ნაწილი და ოსმალთაგან უწყალოდ დაცემული ქართველობა შემოერთებულია თვის მეგვარტომე ქართველებთან და ესენი დღეს ჩვენგან დიდს დახმარებას და შევლას საჭიროებენ, მით უფრო, რომ მის მეოხებით გაიგონ თავიანთი წინაპართ თავსგადასავალი, ისტორია, ვინაობა, შთამამაველობა, გაგვიცნან ჩვენ, გაიცნან ქართული ენა, მწიგნობრობა და ბოლოს შემოგვიერთდნენ ისე, როგორც რიგი და წესია. ყველა ამაგების აღორძინების და გავრცელების საქმე ჩვენზეა დამოკიდებული. ჩვენ თუ მოვიწოდებთ რამეს, მაშინ აქ ყველაფერი გაკეთდება, თუ არა და, ისიც დაეცემა, რაც აქამდის შეუნახავთ მათ ოსმალთ მფლობელობის ქვეშ; ამისი მოვალეები ვართ ჩვენ, ეს უნდა იყოს ჩვენს სამღეთო ვალათ. თუ ჩვენ გვინდა, რომ წინ წავიდეთ, ქართული ენა არ დაგვეკარგოს, და რამეს დავემგზავსოთ, მაშინ ამ ერის ნაწილს დიდი სამსახური და შემწეობა უნდა აღმოუჩინოთ. აქ უნდა გაიხსნას სკოლები, აქ უნდა გავავრცელოთ ქართული წიგნები. ჩვენ უნდა გავიცნათ იგინი და მათ უნდა გავაცნათ ჩვენი წადილიც. იმედია, რომ ესენიც პატივით მოგვეკებებიან, რადგანაც ყველა მათ მოწინავე პირთაგან დახმარების თხოვნის მეტი სხვა არა ისმის რა.

უნდა ესთქვათ, რომ ჩვენს დაკარგულ და დიდის ხნით დაშორებულ ძმებში პირველათ დ. ბაქრაძემ იმოგზაურა და აღწერა. პირველათ ამან გვამცნია ამ ერის ვითარება და საქმენი. ამ დრომდის-კი ჩვენ მათი სულ არაფერი ამბებო ვიცოდით; სამი საუკუნის განმავლობაში

ისე დავშორდით ერთმანეთსა, ისე მიგვაფიწყდა ერთმანეთი, რომ ერთმანერთის არსებობაც-კი აღარ ვიცოდით! ამ ოცი წლის წინეთ ქართველი კაცისთვის რომ გეთქვა: ქართველი მაჰმადიანი ვარო, ის გაოცებით შემოგხედავდა. დღეს კი ეს ცოტათი ყველასთვის ცხადი შეიქნა. ცოტათი ჩვენც გავიცანით იგინი და იმათაც გაგვიცნეს ჩვენ. იმედია, რომ დღეის შემდეგ უფრო გავიცნობთ ერთმანეთს, რადგანაც წადილი ორსავე მხრის ქართველებში სჩანს. ამ იმედებით გატაცებული, მეც წაველ ჩვენს მოძმე მაჰმადიანებში და მოვიხდომე მათი გაცნობა და აღწერა. მე გავიცანი ქართველ მაჰმადიანთ მხოლოდ ერთი ნაწილი და ამის აღწერას ახლა აქ წარმოვადგენ.

ქართველთ მაჰმადიანთ შემავალ სამზღვარზე მდებარე პირველ კარის ბჭეთ დაბა ჩურუქსუ ითვლება, ანუ როგორც ახლა უწოდებენ, ახალ-ქობულეთს. რკინის გზით ბათუმში მიმავალე აქ უნდა გადმოხტეს პირველათ და მერე ამ ქობულეთიდან მოუხდება ფეხით და ცხენით მგზავრობა მთელს ქართველთ მაჰმადიანებში.

ქობულეთი მდებარეობს საქართველოს დასავლეთ ნაწილში, ბათუმის სიახლოვეს, ზღვის პირას. ქობულეთში მცხოვრებთ რიცხვეთ 200 კომლზე მეტია და მთლათ ამ საზოგადოების ნაწილში კი 1000 კომლამდე იქნება, ორივე სქესის 11,000 სულამდის. ამავე ქობულეთში დასახელებულა 130 კომლი რუსები; დღეს ამათგან მხოლოდ 73 სული დარჩენილა, დანარჩენი კი დახოცულან. ვინც დარჩენილა, არც ისინი არიან კარგ დღეში: უმეტესი ნაწილი იმათგანი ავითმყოფები არიან. ყველა ესენი სარწმუნოებით მაჰმადიანები არიან, შთამამავლობით, ენით და ზნეჩვეულებით კი ქართველნი, და უმეტეს ნაწილად შინა თუ გარეთ ქართულ ენასაც ხმარო-

ბენ. ამათში ქართული წერა-კითხვაც ბევრმა იცის. ქობულეთი არის პატარა ქალაქი, რომელიც კინტრიშის საბოქაულოში შუაგულ ქალაქად ირიცხება. ამიტომ აქაურ მაჰმადიანთ ქართველები მეურნეობის გარდა ვაჭრობასაც მისდევენ, მაგალითად: აქ ქართველს მაჰმადიანებს აქეთ ფარჩის სავაჭრონი, მეწვრიმლის, სხვა და სხვა ავეჯულისა და ჭურჭლის, ამათ ვაჭრობავე გამართული აქეთ ბათუმს, ტრაპიზონს და სტამბოლში. ამეებს გარდა, აქვე არის საჭმელების ღუქნები, ოსმალურ წესზე გაწყობილი და ყავახანები, სადაც საღამ-საღამოობით წითელ ფეს დახურული ქართველ მაჰმადიანები იკრიბებიან, ყავასა სვამენ, ჩიბუხს სწევენ, ნარდს თამაშობენ და ამით დროს ატარებენ. აქაურს ყავახანებში ყველგან ქართული ენა არის სახალხო ენად; იშვიათად რომ ოსმალურად ხმა ამოიღონ. თუ იტყვიან რასმე, იმასაც იმ შემთხვევაში, თუ ვინმე სტამბოლელი, ანუ როგორც ესენი ამბობენ, „გრანიცის“ კაცი შეხვდათ. აქ ქართულის ენის ასე დაცვის მეოხებით საქმე ისეა დაყენებული, რომ ერთ ყავახანის პატრონს, რომელიც ოსმალოელი თათარია, ქართველ მაჰმადიანებს ქართულად ელაპარაკება. ასევე სხვა სავაჭრო ადგილებში. აქ მყოფი სხვა ქვეყნის ოსმალოები და ბერძნები მთელს დღეს ქართულს ენაზედ საუბარს არიან იძულებულნი.

აქაურმა ქართველმა მაჰმადიანმა ქალებმა ხომ სულ არ იციან სხვა ენა. თავიანთის დამწყვდეულის ცხოვრებით ფაქიზათ დაუცავთ ქართული ენა და ზნე-ჩვეულება. პირ-ბადე, ტანსაცმელი კი წმინდა ოსმალური აქეთ. აქ ქალი, კაცი, თუ პატარა ბავშვი ყველა ქართულად მღერის. ამ დღეებში მოვისმინე ამათი სიმღერა, რომელსაც „ნადურს“ ეძახიან. ზოგიერთს ჩვენებურს უქმე-დღეებს

ინახვენ, მაგალითად 20 ივლისს. ამათ წმინდა ელიოზა შეინახეს. ერთ ალაგს აქაური ხოჯა იყო, გეარად კობალაძე, და იმან სთქვა: ვინც ღღეს იმუშაებს ყანაში, იმას ყანა გაუხმებაო. ამაებს გარდა სხვა წმინდა ღღესასწაულებსაც უქმობენ და ხშირად სამღვთო და შეწირულებაც იციან. აქაურ ვაჭრების უმეტეს ნაწილსაც დავთრები ქართულად აქეთ ნაწერი-შედკენილი. ძნელად თითო ოროლა ვაჭარი მაინც მოიძებნოს მათ შორის, რომელთაც თათრულადა ჰქონდეს ნაწერი; ესეც ახალგაზდებში, რადგანაც ბათუმის მუფთის ერთგულის მოქმედების მეოხებით, აქ ამ ბოლოს დროს, ქართველ მაჰმადიანთ პატარა ბავშვებში თათრული წერა-კითხვა საკმარისად გავრცელებულა, და 7—8 წლის ბავშვებსაც კი აქაური მოლა და ხოჯები არაბულ-ოსმალურს წიგნებს აკითხებენ, თუმცა ყმაწვილებს ამ წანაკითხის სულ არაფერი ესმით-რა. ეს უცოდნელობა ზოგიერთს ქართველს მოლას და ხოჯასაც ეტყობა. ზოგიერთს ლოცვები ვათქმევინე და დავსწერე, ბოლოს ამისი თარგმანი უსთხოვე, მაგრამ ვერც ერთმა ვერ მითარგმნა. ბევრს სულ უბრალოდ თარგმნის შნაც არა აქვსთ, თუმცა ქართულს თათრულზე გაცილებით კარგათ ლაპარაკობენ და ამათი დედა ენა ქართული ენა არის.

ამ დღეებში, აქაურს მაჰმადიანს ქართველს ვაჭრებსა და მოხელეებს სიტყვა გაეუკარ, რომ კარგი იქნება თქვენს შვილებს ოსმალურს გარდა, ქართულსაც ასწავლიდეთ მეთქი. — რა ვქნათ, ბატონო, ჩვენ დიდი სურვილი გვაქვს და ასე ბლომად დასახლებულს ქართველს თათრებში საჭიროც არის, რომ ქართულსაც ვასწავლიდეთო, მაგრამ კაცი არა გვყავს, რომ ამ საქმეში გვიპატრონოს და როგორმე სკოლა გაგვიმართოსო. ერთმა სთქვა: ჩემს

შვილს რომ ვინმემ ქართული და რუსული ასწავლოს, მის სამაგიეროს წელიწადში 40 მანეთს გადავიხდი, მაგრამ ბათუმში კი ვერ გავგზავნი, რადგანაც იქ თვეში თითო ბავშვს 15 მან. მოუნდება და მე სად მაქვს იმდენი შეძლება, რომ იქ გადავიყვანო ბავშვებიო. ასევე ემართებათ სხვა მაჰმადიან ქართველებსაც. შეუძლებლობის გამო თავიანთი შვილები სულ ვერ მიჰყავთ ბათუმის ქართველების სკოლაშიო. აქ, ქობულეთში, რომ გაიმართოს სკოლა, ერთს წელიწადში ოთხმოცს ემაწვილზე მეტი მოგროვდებაო. ამ საქმეს რომ ჩვენმა წერა-კითხვის საზოგადოებამ მოჰკიდოს ხელი და სკოლა დაგვიარსოს აქა, ამ საქმეში ჩვენც მივიღებთ მონაწილეობასაო; ჩვენის შვილებისთვის ხოჯას თუ ვიყოლიებთ, რომ თათრული ასწავლოს, იმას ჩვენს ფულს მიეცემთო. აქა გვაქვს ჩვენ შეკრებილი 500 მ., რომელიც ჩვენს ბოქაულს აბარია, ამასაც ამ სკოლის სასარგებლოდ გადავდებთ და იმისს სახლს მოხმარდესო. ამას გარდა, არც სხვა ხარჯის ვადახდას ავარიდებთ პირს, თუკი ასეთს ვალს დაგვდებს ვინმე და ქობულეთში სკოლას მოგვიხერხებსო. ასეთივე ნატერა განაცხადა ქობულეთის ქართველმა ხოჯამ, გვარად კობალაძემ. ეს კობალაძე ოცდაჩვიდმეტი წელიწადია რაც ხოჯათ არის. არაბული წერა-კითხვა კი ვიცის, სთქვა, მაგრამ საუბედუროდ, ქართული-კი არა, თუმც ამათის წლის წინადაც-კი მსურდა, რომ ქართული შემეწავლაო; მე მაქვს არაბულს ენაზე ჩვენებური სახარება, დაეითნი და სამოციქულო, ეკითხულობ, ხოლო მსურდა, რომ ესენი ქართულს ენაზე წამეკითხა და გამეგო რამე, მაგრამ ერთი კაცი ვერ ვნახე, რომ ან კითხვა ესწავლებინოს ჩემთვის და ან ერთი პატარა ალიფაბეი (ანბანი) მოეცაო.

მე გადავეცი ქართული ანბანი, იმან მიიღო კი, მაგრამ სთქვა, ახლა მე აღარ შემეფერება ამის სწავლაო. პატარა ყმაწვილებისათვის- კი დიდი სამღთო საქმე იქნება, თუ აქ სასწავლებელი დაარსდაო. ამავე ხოჯას ქობულეთში, ანუ, როგორც ძველათ უწოდებენ, ჩურუქუსს პატარა სკოლა აქვს და ქართველ მაჰმადიანთ პატარა შვილებს არაბულს წერა-კითხვას და ლოცვებს ასწავლის. ეს ხოჯა ქობულეთში გრ. გურიელს შეხვდა, ლაპარაკი ჩამოაგდეს და გამოსჩნდა, რომ ძველად ესენი აზნაურები ყოფილან. ხოჯამ სთქვა, რომ ჩვენ ჩვენი საგვარეულო ეკლესია გვაქვსო. ამაზე გურიელმა მიუგო: ხოჯა! ეგ სულ ერთია, როგორც გინდათ ისე ილოცეთ, ოღონდ თქვენს სამშობლო ენას კი ნუ დაივიწყებთო, ეს ხოჯა საკმარისად ფუნატიკიც ყოფილა. ერთ დღეს იმან იქადაგა: საქმე ის კი არ არის, რომ თათრის სჯული თათრის სახელმწიფოში შეინახოთო, საქმე ის არის, რომ აგერ აქ, ამ ქრისტიანეთ ახლო მდებარე სოფლებშიო.

სხვათა მრავალთა შორის, რომელნიც მუდმივ მფარველობასა და თანაგრძნობას აღმოუჩინენ. ამათის თხოვნით და დავალებით: ვიტყვი, რომ საერთოდ ესენი დიდს ნატერას, დიდს სურვილს და თანაგრძნობას აცხადებენ, თუ აქ ქობულეთში ქართველ მაჰმადიანებისთვის სკოლა დაარსდა. ამის შესახებ „წერა-კითხვის საზოგადოებასაც“ მიუვა თხოვნა და იმედი აქეთ: რომ უყურადღებოთ არ დასტოვებენ ჩვენს თხოვნასა და ქართველ მაჰმადიანთა პატარა ყმაწვილების განათლების საქმეს ჯეროვანს თანაგრძნობას აღმოუჩინებო.

ქობულეთში მე ქართველ მაჰმადიან გულ-ალა-კაკაც-ოღლისთან ვიყავი ჩამომხტარი. აქ ქართველი მაჰმადიანები ჩემს წიგნებს ახლოც არ ეკარებოდნენ, შემდეგ კი, რაკი

ნახეს, მათ რომ მასში ჩვენებური ლექსებია დაბეჭდილიო, მაშინ კი თხოვნაც დამიწყეს. ბევრს ალაგას ყმაწვილს, დიდს, თუ სხვას ვისმეს თხოვნით, თუ ისე ეურიგებდი; ბევრს ამათგანს ძრიელ მოსწონდათ; ზოგნი კი ეჭვს აცხადებდნენ: ეგ წიგნები, ძმობილო, თქვენებურია, ქართულიო, ჩვენ არ გამოგვადგებაო. პირველ დღეს ხოჯას ლაპარაკი და ჯავრობა დაეწყო. ჩემი სოფლად წასვლა რომ გაევო, უფრო სჯავრებდა, — რათ მოსულა აქო, აქ რა ხელი აქეს მაგის წიგნებსაო? მე გავიცანი ხოჯა და დავარწმუნე, რომ ჩვენ ქართველები თქვენი ძმები ვართ, ენა ჩვენი ქართულია, ორივე ქართულად ვლაპარაკობთ, ამიტომ მოვალენი ვართ, რომ ერთმანეთს ძმურად მოვეპყრათ და ერთმანეთი შევიყვაროთ. დიახო, სთქვა მან. მე დავიწყე მასთან სიარული, ჯამეში წასვლა, ზოგიერთი ლოცვები დავიწერე და ამის შემდეგ კი ხოჯა ეჭვის თვალით აღარ მიყურებდა.

II

კინტრიშის-ხეობა ბათუმის ოლქის პირველ ნაწილს შეადგენს. ეს მხარე უკანასკნელ ომის დროს იქმნა შემოერთებული საქართველოსთან და ჩვენთვის ბევრნაირ მხრით არის საყურადღებო. ქართველს საზოგადოებას, თუ რამ სწადიან ქართველთ მაჰმადიანთ სასარგებლოდ, ამ ხეობის ერთ შუაგულ ადგილს ქართული სკოლა უნდა დაარსოს. ეს შუა გული არის ამ ხეობის პატარა ქალაქი ჩურუქსუ, ანუ როგორც დღეს უწოდებენ, ახალი ქობულეთი. ძველი ქობულეთი სოფელია და ამ ხეობაზე მდებარეობს, ესეც მეტათ მოხდენილს ადგილზე.

თუ ჩვენს ქართველობაში მცირედ მაინც დარჩენილა სიყვარული აქაურ ქართველებისა რომელთა რიცხვი დღეს ას-ორმოც-და-ათი ათასამდეა, სამასამდე სოფელი და რამ-

დენიშე დაბა და ქალაქი უჭირავთ, უნდა ვეცადოთ, რაიმე ღონისძიება მოვიპოვოთ და ამ კინტრიშის ხეობის შუა გულს მდებარე ქალაქ ქობულეთში (ჩურუქსუ) ქართული სკოლა გავმართოთ. ამ ქალაქში სკოლის გამართვა ბევრს ქართველს ესიამოვნება. სხვათა შორის, ამ ქამაღ ქობულეთში (ჩურუქსუში) იმყოფება ყველასაგან პატივ-საცემი გრაგოლ დავითის-ძე გურიელი, კაცი მოხუცებული და ნამდვილი ქართველი, რომელიც თავის მხრით სკოლას დახმარების აღმოჩენას დაჰპირდა. აქ, ამას გარდა, სხვა მაჰმადიანებიც აპირებენ ფულის შეწირვას და იმდენის მოგროვებას, რომ თავისუფლად შეეძლოთ სკოლის შენობის შექმნა. ქობულეთში დაარსებულ ქართულ სკოლის საშუალებით იმედია, რომ ქართველ მაჰმადიანებში აღიზრდებიან ნამდვილი და პატიოსანი ქართველი კაცები, რომელთა მეოხებითაც მთელს ამ ხეობის ერში სულ რამდენიმე წელს მოიკიდებს ფეხს და გავრცელდება ქართული ენა და საქართველოს სიყვარული.

ამავე სკოლის საშუალებით და ამათის ხოჯების დახმარებით შესაძლოა მომზადდნენ სასულიერო კაცნიცა, რომელთაც ქართველი მაჰმადიანები „მოლიებს“ ეძახიან. ასეთ სასულიერო კაცთა მომზადებას დიდი ყურადღება უნდა მიექცეს, რადგანაც დღეს აქეთ უმეტესი ნაწილი სულ საზღვარ-გარეთიდან მოსული ხოჯები არიან და ჰქადაგებენ: ნუ შეგიყვარდებათ ქართველები, სათათრეთში გადასახლება გირჩეენიათო. ეს ყოველივე ამ დღეებში მიაშობო ერთმა აქაურ ქართველ მაჰმადიანმა და დაუმატა, რომ მთელს კინტრიშის ხეობაში სულ სამი ან ოთხი ხოჯა იქნება ქართველიო, დანარჩენი ჯანები და ოსმალები არიან, რომლებიც ხალხს აქეზებენ გადასახლებისათვის და ქართველების სიძულვილს უნერგავენ გულშიო. მაგათის

მეოხებით მომშორდნენ მე ჩემი ნათესაევი და ოსმალეთში გადავიდნენო; ეგენი ბევრს ნაენევს იზამენო. ამ საქმეს მთავრობამაც მიაქცია ყურადღება და დღეს სურს, რომ ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთ ქვეყნის კაცები ჰყავდესთ ხოჯათაო.

აი, ამიტომ, ჩვენ ქართველებს დიდი ვალი გვაწევს კისრად, სახელდობრ ისა, რომ ამოდენა ხალხის საქმეს ჯეროვანი ყურადღება მივაქციოთ და რიგიანი წინამძღოლობა გავუწიოთ. დავუმტკიცოთ ძმობა და ყოველ გაჭირებაში დავებმაროთ ძმებივით. დღეს უჭირს ამ ქვეყანას ჩვენი შველა და დახმარება, სწავლა აქ ნაკლებად არის. მცოდნე კაცს იშვიათად თუ ჰნახავ. აქ არ იციან არც ისტორია საქართველოსი და თავიანთ ქვეყნისა, არც მწერლობა ქართული და მისი თავ-გადასავალი. სკოლამ უნდა შეავსოს ეს ნაკლი. სკოლამვე უნდა გააჩინოს აქ მრავლადვე მოლიები თავიანთ სჯულის ზედმიწევნით მცოდნე, რომელთაც ამასთანავე კარგად უნდა იცოდნენ ქართული ისტორია და მწერლობა საქართველოსი. თუ ასე მოვიქცევით, ენახავთ, რომ 10—15 წელიწადში ეს ქვეყანა სრულიად ფერს იცვლის, სამოთხედ გადაიქცევა და, თუ დღეს ჩვენი შველა ეჭირება, მერე თვითონ იგი გვიშველის. ვინც დაუფიქრდება ამ საგანს, ადვილად მიხედება, რომ ამ შავი-ზღვის პირად მყოფ ქვეყანას, ამ ტომით და ჩამომავლობით ქართველს და სჯულით ჭეშმარიტს მაჰმადიანს ხალხს, რა დიდი შემწეობა შეუძლიან აღმოგვიჩინოს შემდეგში.

კინტრიშის ხეობაზე აი რა სოფლებია, რომლებიც მე დავიარე და 2000 ეგზ. მათებური ლექსები დავარიგე, ანბანით და რომელ სოფლებშიაც ნანდელი ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ

1) სოფ. ქაქუთი, 50 კომ., ჯამე (სამლოცველო) აქეთ და საკუთარი ხოჯა ჰყავთ. აქედამ მრავალნი ოსმალებითი გადასახლებულან.

2) ლელვა, 70 კომლია; ახალი ორ-სართულიანი ჯამე აქეთ და ხოჯათ ჭანი ჰყავთ, რომელსაც ორი ცოლი ჰყავს, ერთი ოსმალებითი და მეორე აქა. ამ სოფლის მამასახლისმა შემომჩიელა, რომ სკოლის გამართვა ჩვენც გვინდაო. თუმცა ჩვენი ხოჯაც ასწავლის, მაგრამ იმის სწავლება არეარგაო. წინად ჩვენს უფროსსაც მიემართეთ და ესთხოვეთ, რომ ჩვენი თხოვნისათვის ყურადღება მიექცია, მაგრამ არ დასთანხმდა. ეხლა გვხვეწებით შენ, რომ ამის შესახებ ეგები „ხაზეთაში“ რამე ჩასწეროეო. მე იმედი მივეცი. ამ მამასახლის თათრობა ამ ოცის წლის წინად მიუღია; ცოლშვილიანი კაცია. ომიანობის დროს ბევრი მამაცობა გამოუჩენია და ამისთვის ბევრი სამახსოვრო ნიშნები აქვს მთაწერობისაგან; ცოტათ რუსულიც იცის. ამის თავოსნობით გაუკეთებიათ ამ სოფელში ახალი ჯამე.

3) წყაერუკა, 20 კომლია, აქეთ მედრესე. აქედამ 50 კომ. მეტი გადასახლებულა.

4) სკურე, 25 კომ., ჯამე აქეთ. აქედამ 40 კომ. გადასახლებულა.

5) ჩეხედენი, 30 კომ., აქედამ 30 კომ. გადასახლებულა.

6) აჭყვის-თავი, 100 კომლია, ჯამე აქესთ და ჯამეს გვერდით მედრესე, ხოჯა ჭანია, მცირეთ ქართულიც იცის, — საჭიროების გამო უსწავლია; თუმცა თვითონაც სთქვა, რომ ქართული ენა ჭანეთშიაც არის საჭიროეო. ეს ხოჯა არის მასწავლებლად აქ, 60 ქართველთ მამადიანი ყმაწვილები ჰყავს. ყმაწვილებს-მოსწავლეებს არა-

ბული და ოსმალური წიგნები უჭირავსთ ხელში, თუმცა ამ ენის ერთი სიტყვაც არ ესმით. სკოლაში ყმაწვილები დაჩოქილი და ზოგი დამჯდარი კითხულობს ანბანს და ლოცვებს. ამ სასწავლებელში ორი ახალ-გაზდა მოლიები იზრდებიან, ქართველები, ერთი ალი ქათამაძე და მეორე ახმედ ჯინჯარაძე. ასე 18 წლისანი იქნებიან. ამათ თათრული ანბანი შეუსწავლიათ, წერა-კითხვა ეკითხე თუ იცით მეთქი, მაგრამ დამალეს, არ ეიცდითო. მე ყმაწვილებს წიგნები შევაძლიე, მაგრამ ხოჯასი შეეშინდათ, მომერიდნენ, არ გამომართვეს; ხოჯას ეუთხარ, რომ აქ საფიქრო და საშიში პრაფერია; მე წაუკითხე ზოგიერთი ლექსები, აქ მდგომი ორი მოხუცი ალტაცებაში მოვიდნენ, სკოლაში ყმაწვილებმაც სული განაბეს, თათრული წიგნის კითხვა შეაჩერეს და ჩემს კითხვას დაუგდეს ყური. წამოსვლისას ერთმა მოხუცმა მსთხოვა; თუ შეიძლება, ორი წიგნი მოგვეცით და საღამოზედ აქ მოვლენ ისეთი კაცები, რომლებიც მაგაებს წაიკითხავენო. ამ დროს სკოლიდამ ყმაწვილები გამოცვიდნენ და დაიწყეს თხოვნა, რომ ჩვენც მოგვეცითო, მე დავურიგე წიგნები, მოლიებიც მომპაახლოვდნენ და იმათაც მთხოვეს. გამოსჩნდა, რომ ამათ ქართული კითხვაც სცოდნოდათ. მე ეუთხარ: ყმაწვილებო, თქვენ ხვალ თუ ზეგ მოლებათ გახდებით და როგორ შეიძლება, რომ ქართული არ იცით, ქართული თუ არ გეცოდინებათ, ხალხს როგორ უნდა უქადაგოთ მეთქი, ხომ ხედავთ, რომ თქვენში თათრული თათქმის არავის ესმის. ამათ პირობა მომცეს — ქართულს შევისწავლითო. მე დავურიგე მათ წიგნები — ქართული. ამავე სოფელში სცხოვრობს ერთი ქართველი მაჰმადიანი, სახალხო მელექსე, ხუსეინ ხაბაზი, კაცი ხნიერია. ქართველ მაჰმადიანებში ბევრნი არიან მელექსენი, მაგრამ ამისთანა იშვიათია. ამის

სახელი ბევრმა იციან და ლექსებიც გავრცელებულია. ერთი ამის ლექსი „დაკარგული ბაჩა“ ყველა მაჰმადიანთ ბავშვებმა იციან ზეპირად. ვისმეს ბოვშს რომ ჰკითხო, თუ ხუსეინ ხაბაზი ვინ არის?—ის მაშინვე გეტყვის: მეშაირეაო;—იმის შაირი იცი რამე?—მოგიგებს: კი, ბატონო, „დაკარგული ბაჩაო“ და სხვანი. ამ სოფლიდამ სულ ოცდაათი კომლი გადასახლებულა ოსმალეთში.

7) ზენითი, 15 კომ., მედრესე აქეთ, აქედამ 40 კომ. გადასახლებულა.

8) ალაამბარი, 90 კომ. ჯამე აქეთ, ხოჯად ქართველი კაცი ჰყავთ; მამულ ეფენდი ხახუტოლლი (კომახიძე); აქედამ გადასახლებულა 100 კომ. და ოთხი ქართველი ხო-

ჯა. მამულ ეფენდი ხახუტოლლი, მე ხახუტაშვილი მეგონა, მაგრამ არაო, სთქვა მან, ხახუტა გათათრების შემდეგ უწოდებიათ ჩვენთვის, რადგანაც ეს ხახუტა სახელი ყოფილა ერთი ჩვენი წინაპრის, თორემ ჩვენ კომახიძეები გახლავართო. ეს ხოჯა გაეიცანი; საუბარი გაემართეთ, აღმოჩნდა რომ მას ქართული წერა-კითხვაც სცოდნიყო, მხოლოდ ჩვენებურიო. „ჩვენებურს“ ესენი მათებურ ქართულს უწოდებენ, რომლის ნიმუში დ. ბაქრაძის ისტორიულს და არხეოლოგიურს მოგზაურობაშიაც არის მოყვანილი. მე ამ ხოჯას გადავეცი რამდენიმე ქართული წიგნები; ამას ძრიელ გაეხარდა. წამოსვლისას დიდი მადლობა მითხრა და თან დაატანა: იცოცხლეთ, რომ ჩვენში ხშირად მოსულიყოთ და წიგნები მოგეტანოსთო, ჯერეთ ჩვენში თქვენებური წიგნი კაცს თვალით არ უნახავსო; ჩვენ ქართველები ვართ და თათრებიც ისე გვეძახიანო, რომ გურჯები ხართ თქვენაო. ამავე სოფელში სცხოვრობს მემამულე დედი ალა ბასილოლლი ნიქარაძე, ძველი ქართველ თაყაღიშვილთაგანი, ქართული ენა და ჩვეუ-

23793

ლების დამცველი, ამას ძრიელ გაეხარდა ჩემი მისვლა, გზაში მომეგება: ოჰ, შენი ჭირიმე შენიო, როდის მოზრ-
ძანდით, როდის წახვალთ და სხვანი. ნურას უკაცრავათ,
ჩვენ ორნივე ერთნი ვართ, ჩვენი სამამეულო ენა ქართულია,
ჩვენც ქართველები ვართ, მხოლოდ თქვენ ქრისტიანი და
ჩვენ კი მუსულმანიო. ამათ სახლში ყველა ქართულად
ლაპარაკობს და ქართული წერა-კითხვაც იციან. ამათ-
თან რამდენიმე დღე დაეყავ და დიდი პატივი მცეს. ამათი
პირველი და უკანასკნელი თხოვნა ის იყო, ეგები აქ, ქო-
ბულეთში, სკოლა მოვახერხოთო, თორემ ბათომში ვერ
ვზდით შეილებს, გვიჭირდებაო, შეძლება არა გვაქვსო.
ბათომში ქართველების სკოლა უბრალოთ არსებობს.
იქაურ ბევს შეილებს თავიანთი შეილები ოსმალეთში
მიჰყავთ სასწავლებლათო. იმათ აქ გული არ აქვსთ, სკო-
ლა ცარიელია და ფული კი იხარჯებაო. აქ-კი ორ თვეში
სკოლა გაიხსება მოწაფეებითაო. ამავე სოფელში ერთ ალა-
გას ეკლესიის ქვები ჰყრია, ამ ეკლესიას წმ. გიორგი შუ-
შანეთისას უწოდებენ. ამას ხალხი დღესაც სცემს პატივს.
მე მაჩვენეს ეს ადგილი და ერთი ქვის გვერდით ორი
კოშტი წმინდა სამთლის ნაჭერი ვიპოვნე, ერთზე 3 კაპ.
იყო მიკრული, ხოლო მეორეზე 2 კ. ერთი კვირის წი-
ნედ შეეწირათ ეს ფული ერთი ოჯახიდან, რადგანაც მათ
ერთი ბავშვი განდომოდათ ავით. აქვე და სხვა და სხვა
ეკლესიის ნაშთებს სწირვენ ხოლმე ფულს, წმიდა სამ-
თელს, ბამბას, თაფლს, საჭმელს და მამლებს, რომლებ-
საც ნაშთების გვერდით სტოვებენ და მას არც ერთი ქართ-
ველი მაჰმადიანი ხელს არ ახლებს.

9) გვარა, 8 კომ. აქედამ გადასახლებულან 30 კომ.

10) ხუც-უბანი, ეს ის ხუც-უბანია, რომელიც
უკანასკნელს დროს რუს-ოსმალთა ომის ასპარეზად იყო.

აქ ერთობ დიდი სისხლი დაღვარეს ქართველ მაჰმადიანებ-
მა თავიანთისავე მოძმე ქართველებისა. არ იყო კარგი, რომ
ეს ერთი ტომისა და ენის ხალხი, ერთი გვარისა და ერ-
თი ქვეყნისა, ასე უწყალოთ ელეტენ ჩვენ კახელ-გურუ-
ლებს, ეს უბედურება ბევრს ქართველ მაჰმადიანს სწყინდა
თურმე და ესენი ამბობდნენ, რომ ეს შემთხვევები
დიდ უბედურებათ უნდა ჩაითვალოსო. ვაი ჩვენს თავ-
საო. ჩვენ ერთმანეთის დაახლოვებას ვცდილობდით და ეხ-
ლა კი ისეთი რამეები ხდებოდა, რომ დაახლოვების მაგიერ
ერთმანეთს შეგვაძულდებოდა. ეს ცოდვა ალი ფაშა თავდ
გერიდემ და სხვებმა ზიდონო. ხუც-უბნიდგან 50 კომ.
გადასახლებულა.

11) ძველი ქობულეთი, 70 კომ. კარგი ჯამე
აქეთ, ხოჯა ქანია, გადასახლებულა 40 კომლი. მდებარეობს
კინტრიშის ნაპირას, დიდს მთიანს ხეობაზე, ქობულეთი
ამ სოფელს რქმევია ძველად და არა დღევანდელ
დაბა ქობულეთს, დღევანდელ ქობულეთს დაბა ჩურუქ-
სუს უწოდებდნენ. მშვენიერი ქვითკირის ჯამე აქეთ, ახა-
ლი მხატვრობით. ჯამეს სახლი ერთი ბეგის ყოფილა, იგი
ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლებულა, ეს სახლი უპატ-
რონოთ დარჩენილა და დღეს ქართველ მაჰმადიანებს ჯა-
მეთ გადაუცთებიათ. ხოჯათ ოსმალელი თათარი ჰყავთ,
მოხუცებული კაცი. მე სულ არაფერი ყურადღება მომაქ-
ცია, ლოცვის შემდეგ ხალხი გამოვიდა, გალავანში მოგ-
როვდნენ; მე დავიწყე ლექსების კითხვა: ბევრს მოეწონა,
100 წიგნი დავურიგე და შიგ ვუჩვენე ანბანიც. ბოლოს წავუ-
კითხე „ქალ-ვაჟიანის“ ის ადგილები, სადაც ქალი და ვა-
ჟის საუბარია; როცა ამ კითხვებს ვათავებდი, მოხუცებუ-
ლი ქართველი მაჰმადიანები სულ „ალაას“ გაიძახოდნენ და
თანაც ამბობდნენ, რომ ეს მოსე ჟელამბარიაო, დანიელ

ფელამბრიაო. ყმაწვილი კაცები სულ-განაბული იდგნენ. ერთმა ამათგანმა მე მთხოვა. ძმობილო! თამაშობის წიგნი არ გაქვს, თუ გაქვს, ფასით ვიყიდო. მე გადავეცი ერთი პატარა კომედია, რომელიც სიამოვნებით მიიღო. ამას ქართული წარმოდგენა უნახავს სადღაც. სკოლა არა აქვთ. აქ რომ სკოლა გაიხსნას, დიდ სარგებლობას მოიტანს. ამის შესახებ იქაურებს მე სიტყვა ვუთხარ, დიდათ ესიამოვნათ. ამიტომ ვსთხოვთ და ვავალებთ ჩვენ ქართველებს, რომ ამ ბედკრულ ერს რამე ნაირად პატრონობა აღმოუჩინონ და სკოლა გაუმართონ, მეტის მეტი მშვენიერი სოფელია, ხის სახლები, კოხტა ბალკონებით სიამოვნებას უხატავს კაცს თვალთ წინ.

12) კონდიდი, 30 კომ. 20 კომ. გადასახლებულა.

13) კოხი, 30 კომ. 30 კომ. გადასახლებულა.

14) კვირიკე. აქ ყოფილა 160 კომ. დღეს არის მხოლოდ 23 კ. დანარჩენი გადასახლებულა. ამ სოფლის ხოჯა ქართველი მაჰმადიანია, უსეინ ეფენდი წითლანაძეს ენათიღამ. სწავლა სტამბოლის რუსთიაში მიუღია. ჩემი გაცნობა ჯერეთ არ ექაშნიკა, შეეშინდა. მერე ვკითხე, ქართული კითხვა თუ იცი, მან მომიგო, არ ვიცი, ძმობილოვო. ხოჯას გვერდით სხვები იდგნენ, იმათ მთხოვეს ლექსების წაკითხვა, მე წაუყუკითხე, ხოჯას ძრიელ მოეწონა, წიგნები დაეურიგე, მანაც მთხოვა და მივეცი 20-მდე. მე ხოჯას ბევრი რამ ვუამბე, ვუთხარი: რომ მე ეს და ეს თქვენებური ხოჯები გავიცანი, სახელები და ცნობებიც მოვუყევი. ის დაფიქრდა და მითხრა: ძმობილო, ეხლა კი გეტყვი, რომ მეც ქართველი ვარ, რაკი ეს ხოჯები გაგიცვნიან, ესენი სულ ქართველები არიან, თუ ისინი დაიღუპებიან, დაე, მეც იქ ვიყევო, აღარ მეფიქრებაო, ქართუ-

ლი წერა-კითხვაც ვიციო. მშენიერად წაიკითხა ქართული წიგნი. მთელი თაღის ამბავი მიაშბო; მეტათ ჩინებული პირია, ხათრიანი, ზრდილობიანი ყოფა-ქცევის და სიტყვა - პასუხის. ღარიბად კი სცხოვრობს, 23 კომლი შრეელი ჰყავს და ამათგან აბა რა უნდა აიღოს. ჩვენი კარგი სოფლები სულ ქანელ და ოსმალელ ხოჯებს უკავიათო. ჩვენ კი ასეთ სოფლებში ვართ დატოვებულნი. ეგენი ყელეფენ ჩვენ ხალხს და ბოლოს თავიანთ ქვეყანაში მიდიან და თან მიაქვსთო. მინამ წავლენ, თავიანთ მოადგილეთ თავიანთის ქვეყნიდამ მოჰყავთო და ჩვენ კი სიტყვასაც არ გვეუბნებიანო. მაგათ ჩვენი ენა არ იციან, ხალხის ზნე, ჩვეულებაო. სიტყვას ვერავის აგებინებენ და საქმესეო, მაგრამ რას იზამს კაცი, საქმე ასეა დაყენებული ბათუმის მუფთისაგანო! იმან რომ მოინდომოს, მაშინ აქ ჩვენში არც ერთი უცხო ხოჯა ფეხსაც ვერ შემოსდგამსო. ამასთან კიდევ გაიმეორა, რომ ჩვენ ქართველნი ვართო, ქართველების ჩამომავლნიო. ჩვენი ენა ქართული არისო. მე რომ წანოველ, დიდ მანძილზე გამომაცილა, აღრესი მკითხა, მეც ვუთხარი.

15) დაგვა, 50 კომ; ჯამე აქესთ, 30 კომ. გადასახლებულა.

16) სამეგა, ამ სოფელში აქესთ მშენიერი ჯამე, ძველის ეკლესიის საძირკველზე დამდგარი, ხოჯა ქანია, ჯამეს გვერდით მედრესე აქესთ გამართული. ამ სოფლის მემამულეა გულალა კაკაცოლოლი, კაცი ქართული მწიგნობრობის მოყვარე, ერთ დროს ეს „დროებაში“ წერილ ამბებსაც იწერებოდა. ამისი ერთი შვილი თფილისის კლასიკურს გიმნაზიაში სწავლობს. ესენი სხვა ქართველ მაჰმადიანებსაუთ არ ფანატიკობენ, თავიანთ თავი ქართველებად მიაჩნიათ; ესენი ამ ჯზრებს სხვა მაჰმადიანებსაც

ასმენენ. პარასკევი ღღე იყო, წვიმიანი, სოფ. კვირიკელამ წაველი და ტყე-ტყე სიარულით ჩაეახწიე წვიმისაგან დასველებულმა ამ სოფლის ჯამემდის და აქ ხოჯა გავიცანი. ამან ჩემი მისვლა ძრიელ იუცხოვა და მითხრა: ნეტავი, რისთვის მოსულხარ აქ, ამ წვიმაში, რას გაწუწულხარ, მე არა მგონია, რომ თქვენ ამ წვიმაში და ამ ტყე ღრეში უაზროდ წამოსულიყავით. თქვენ, რალაც ჰაზრები გექმნებათ, მაგრამ გეტყვით, რომ საიღამაც მოსულხართ, იქითვე წახვიდეთ და ეგ თქვენი წიგნებიც თან წაიღოთ. აქ ამ ღროს ერთი მის მოწაფეთაგანი იდგა, ქართველი მაჰმადიანი; მას მიუბრუნდა ხოჯა და უთხრა: „პაწა, წადი შინ და პატარა წიგნი გამოიტა“. პატარამ წიგნი მოუტანა, ეს წიგნი იყო ზათრული კალენდარი. ხოჯამ მითხრა: აი ჩვენი წიგნი, თქვენი წიგნები თქვენთვის იყოსოსაქმე ძალაზე მივიდა. მე მაინც საღ წავიდოდი წვიმაში და ისიც ტყეში. პატარა ხანს უკან ხოჯა დაშოშმინდა. მე დავარწმუნე, რომ კარგის მეტი ჩვენ არაფერი განძრახვა გვაქვს მეთქი. მერე წაფუკითხე ლექსები, ხოჯამ ორი წიგნი გამომართო; მერე ხალხი მოგროვდა, იმათაც წაფუკითხე ლექსები და ბოლოს დავურიგე კიდევ, ხოჯას ჯაფარი მოუვიდა და თავისაგან წაღებული წიგნები ისევ უკან გადმომიყარა. ხალხმა კი დამიწყო თხოვნა:— „ჩვენ მოგვეცეო“. ბოლოს ხოჯამაც იბრუნა გული და მითხრა:— „მეც მომეცი და აქვე დავურიგებ ხალხსაო“. მე გადავეცი. ამ ღროს ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა მითხრა:— „მაგას ყურს ნუ ათხოვებ, ჰანიაო, ჩვენ წელიწადში თითო ხოჯას უსცვლითო, ეგეც წაბრძანდება მერმისაო. ეს ხოჯა დიდი ფანატიკია და რალა ფიქრი უნდა, რომ ქართველ მაჰმადიან პატარა შეილებსაც სასტიკათ აფანატიკებს და ქართველებს ქართველების წინააღმდეგ რაზმავს.“

17) ჭახათი, 60 კომ. ჯამე აქეთ. აქ ზოგი ქრისტიანებიც არიან. ადვილად შეიძლება, რომ აქ სკოლა გახსნას პატივცემულმა მამა ლეონიდემ ოქროპირიძემ.

18) კეჭიეთი, 20 კომ.

19) ვარჯანული, 30 კომ.

20) ტყე მაკრავა, 40 კომ. ორ სოფელს ერთი ჯამე აქვს და ერთი ხოჯა ჰყავთ, ჭანი.

21) ცხემუანი, 40 კომ.

22) კობალაური, 20 კომ., 40 კომ. გადასახლებულა.

23) ზარა-ბოსელი, 40 კომ. ჯამე აქეთ, 25 კომ. გადასახლებულა.

24) დიდი ვაკე, 30 კომ., 40 კომ. გადასახლებულა.

25) ზემო ხინო, 40 კომ. ჯამე აქვსთ, 30 კომ. კომ. გადასახლებულა, აქ ძველად საეპისკოპო ტადარი ყოფილა და ყოველთვის ეპისკოპოზი იჯდა, რომელსაც ხინო წმიდელს უწოდებდნენ. ეს სოფელი ცნობილი ადგილია საქართველოს ისტორიულის წიგნებში.

26) ჩაქვა, 50 კომ. ჯამე აქვსთ, გადასახლებულა 50 კომ.

27) ხალა, 150 კომ. ჯამე აქვსთ.

28) ჩაქვისთავი, 60 კომ., ჯამე აქვსთ, ოცი კომლი გადასახლებულა.

29) გორგაძნეები, 30 კომ., ჯამე აქვსთ.

30) მახინჯაური, 40 კომ., ჯამე აქვსთ., 30 კ. გადასახლებულა.

31) ორთო-ბათუმი, 60 კომ., ჯამე აქვსთ.

32) ყროლისთავი, 40 კომ. ჯამე აქვსთ.

33) აგარა, 25 კომ., ჯამე აქესთ, 30 კომ. გადასახლებულა.

34) ახალშენი, 30 კომ. ჯამე აქესთ, 20 კომ. გადასახლებულა.

35) ხალვაშენები, 15 კომ. ჯამე აქესთ, 40 კომ. გადასახლებულა.

ეს სოფლები არის მხოლოდ მეორმოცე ნაწილი იმ ძველის საქართველოსი, რომელიც რუსეთმა შემოიერთა. ყველა ამ სოფლებში, შინა თუ გარეთ, კაცი, ქალი და ბავშვი სულ ქართულს ენაზე ლაპარაკობენ. მთელი ეს ხეობა დავიარე, ვიყავი ისეთ მთებში და ტყეებში, სადაც დღემდის ქართველი კაცი თვალითაც არ უნახავსთ. ქართული ენა ამათ ისე შეუნახავთ, როგორც თუშ-თშაგხევესურეთში. ვინც ამ ხალხის ყოფა ცხოვრებას გაიცნობს, იმას მაშინვე ჩვენებური მთიელთ ცხოვრება წარმოუდგება თვალწინ. ამათი სახალხო ენა, დედა ენა ქართული ენა არის და აქ, ამ დაშორებულს მხარეში, ოცში ერთმაც არ იცის ოსმალური ენა, ქალებმა ხომ სულ არ იციან. თუმცა აქა-იქ არაბული კითხვა კი დაუსწავლიათ და პარასკევ დღეობით ორის საათის განმავლობაში დაჩოქილები კითხულობენ, მაგრამ გაგებით კი არავის არაფერი ესმის, აქ ყოველ დღესასწაულის ღვინებს, სიმღერებს, ტირილს და სხვა რამეებს ქართულს ენაზე ასრულებენ. აქ ამბობენ, რომ ჩვენი ენა ქართული ენა რარისო, თატრებიც ასევე გვეძახიან ჩვენ, რომ თქვენ გურჯები ხართო.

ასე და ამ გვარად მაჰმადიან ქართველებმა მთელის სამი საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთის ხელში, ქართული ენა ათასის წვითა და დაგვით შეინახეს და, როგორც აქ ერთმა ნასწავლმა მაჰმადიანმა წარმოსთქვა, ახლა, ამ ბოლოს დროს, ეს ენა და ერი თქვენ ჩაგაბარეთ

და იმედია რომ დღეის შემდეგ ჩვენი მოძმე ქართველები ჩვენს ენასა და ყოფა ცხოვრებას თავიანთ მზრუნველობას არ მოაკლებენო. ზოგს თავიანთის და ზოგს ჩვენის დახმარებით სკოლებს დაგვიარსებენ და ჩვენს ერში ქართულს წიგნებს და განათლებას გაავრცელებენო.

III

კინტრიშის და ჩაქვის ხეობის მაჰმადიან ქართველებს ოსმალეთიდან ამბავი მოუვიდათ, რომ ტრაპიზონში მცხოვრები გამოჩენილი ქართველი ყემპერ ალაფაშიოღლი (ჩივაძე) გარდაიცვალაო. ამ კაცის სიკვდილის ამბავი ყოველს ქართველს მაჰმადიანს სიბრალულს უღძრავდა და ყველა სინანულით იხსენიებდა ყემპერ ალაფაშიოღლის. ურიგო არ იქმნება, რამდენიმე სიტყვით მოვიხსენოთ ისიც, თუ ამ კაცმა რა გააკეთა ისეთი საქმე, რომ ქართველთ მაჰმადიანთ შორის ასე დაიმსახურა სახელი.

ყემპერ ალაფაშიოღლი (ჩივაძე) ნამდვილი ქართველი მაჰმადიანი იყო, ამის წინაპარნიც ისეთივე ქრისტიანი ქართველები იყვნენ, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანებისა. ესენი სცხოვრობდნენ სოფელ ხუცუბანში. თვით ფაშიოღლი ოსმალეთის სამსახურში მსახურებდა და ოსმალოს დროს ბათუმის ჯარის უფროსად ყოფილა. განათლება ამის სულ არა ჰქონია, ისე რომ არც თათრული წერა-კითხვა სცოდნია და არც ქართული. ქართულს ენაზე ეს ლექსებსაც სთხუზავდა თურმე. ამის ზოგი ლექსები ხალხშიაც იციან ზეპირათ, ერთი ლექსი დაწერილიც ვიშოვე. სცოდნია მხოლოდ არაბულის ლოცვების კითხვა და იმის მეოხებით საშინელი ფანჯტიკოსიც ყოფილა, სწო-

რედ ისეთივე, როგორც იყო ანგარებით სავსე ალი ფაშა თავდგირიძე. ეს ორი კაცი ერთი თვისებისანი იყვნენ, ერთის მიმართულების და ერთნაირი ფანატიკოსებიც. ამათის ანგარებით, მუხანათობით და ფანატიკოსობით ჩვენს ქართველს მაჰმადიანებს დიდი ზარალი და დაღუპვა მოუხდათ, რადგანაც, ეს ანგარებით სავსენი და შურის მეძიებელნი, ასახლებდნენ ქართველს მაჰმადიანებს საქართველოდამა და ოსმალეთში გადაჰყავდა, ყემპერ ალა-ფაში-ოღლის ომის გათავებისას რამდენს ემუდარებოდა თავ. გრ. გურიელი, რომ დაწყნარდი, ნუ მიხვალ სათათრეთშიო, ნუ ჰყრი ხალხს და ნუ აკარგვინებ ამ ძვირფასს ბინასაო. მაგრამ იმისაგან ყოველთვის უარი ისმოდა, არ შემიძლიან, მე, ბატონო, თათარი ვარ, მე აქ ვერ დავდგები, სათათრეთში უნდა წავიდეთ. თვითონ წავიდა და თავისის ენით მგონი ორმოცი ათასი კაცი გადაასახლა ოსმალეთში, რომელთა უმეტესნი გზაში დაიხოცნენ, გემში ავთიმყოფობისგან და ამ მკვდრებს ზღვაში ჰყრიდნენ. ზოგმა მიაღწია და ესენი დაასახლეს აქა-იქ, მაგრამ არც ამათ დაადგათ კარგი დღე: სამოთხის მზგავს საქართველოში გაზდილებმა იქაური ჰაერი ვერ აიტანეს, მათში გაჩნდა ავთიმყოფობა და ერთი ნაწილიც იქ გაწყდა უბედურად. აი ასეთი საქმეების გამო სცემს აქაური ხალხი ყემპერ აღას პატივს და ასეთის საქმეების გამო იხსენიებენ მისს სახელსა და თანაც ამბობს, რომ ყემპერ ალა ნამდვილი თათარი იყო და ქართველი ხალხის სისხლის მსმელიო! ბევრს რუსსა და ქართველს მოსჭრა ამან თავიო.

მოგეხსენებათ, ის შავი და ბნელი დღეები, რაც საქართველოს მეჩვიდმეტე საუკუნეში ეწვია მძლავრის შაჰ-აბაზისაგან, როდესაც მოხდა ქართველების დიდი გადასახლება. ამ დროს ქართველ ძველმა მწერლებმა „შავი დრო“

უწოდეს. სწორედ ასეთივე შავი ღრო ეწვია ამ უკანასკნელ ომის ღროს დასაველეთ საქართველოში მცხოვრებს ქართველს მაჰმადიანებს და ზოგიერთის მეოხებით აქედამ ოსმალეთში გადასახლდა და გაწყდა თითქმის ოთხასი ათასი ქართველი კაცი. ეს რიცხვი გამომანგარიშებული აქვსთ აქაურს ქართველს ბევრებს და ალებს, ესენი ამბობენ, რომ ამაზე მეტიც იქმნა გადასულიო, ეს ჩვენ იქილამ ვიცით, რომ ქართველთ მაჰმადიანთ რიცხვი ნახევარს მილიონზე მეტი იყო. ასე, ექვსჯას ათასს ამბობენ. დღეს-კი იქ ოსმალეთში, ორას ათასზე მეტი აღარ იქნებაო, რადგანაც უმეტესი ნაწილი ამ გადასულებისა დაიხოცაო. დახოცილან იმიტომ, რომ მეტის მეტს სილატაკეში ჩავარდნილან. ოსმალეთს ესენი ვერ დაუჯილდოვებია, ესენი დაუსახლებიათ ისეთ ადგილებში, სადაც ვერც სიმინდი მოდის რიგიანათ, ვერც საქონელი სძლებს საღათ და ვერც სხვა რამ მოდის კარგად. ეს ის ადგილებია, რომლებისთვისაც ბერძნებსა და თათრებს თავი დაუნებებიათ და სხვაგან გადასახლებულან: ჩვენ აქ ვერ გავძლებთ, ვიხოცებითო. სწორედ ამ ალაგებში დასახლდა ოსმალეთმა აქედგან გასული ხალხი და ამ ადგილებმა დიდ-ძალი ხალხიც გაწყვიტა. დასახლებით თუმც დაასახლა, მაგრამ დახმარება კი არა მისცა რა, მისცეს მხოლოდ ორიოდე ოკუა სიმინდი, რომელიც პურად შესჭამეს და სათესლედ ვერ შეინახეს; პირველად ამათთვის არც საქონელი იყო, არც ექიმი, არც წამალი, არც სახლები და სხ. დიდ სილატაკემდე მიახწიეს, ისე რომ თავიანთს შეილებს ოსმალეებზე გაყიდვა დაუწყეს და იქილამ ანაღების ფულებით აქეთ საქართველოში კაცებს ჰგზავნიდნენ, ესენი საქმელს სიმინდს ყიდულობდნენ და ნავეებითა და გე-

მებით მიჰქონდათ იქით. ეს დღესაც ისევ ისე და აქედამ ოსმალეთში დიდი ძალი სიმინდი მიაქვთ.

ასეთ შავ დღეში ჩავარდა იქ გადასული ქართველობა და ასეთი მწუხარება ადკათ თვით დღესაც. ყველა ეს უბედურობა, შეწუხება და გაჭირვება მოუხდათ თავიანთის შეცდომებით და სხვების ჩაგონებით. ეს ჩამგონებნი არიან მოღობი და ხოჯები, ჩამგონებელნი სამზღვარ გარედამაც მოდიოდნენ და თვით დღესაც მოდიან. ამ მოღობს და ხოჯებს გარდა, რამდენიმე ქართველი მაჰმადიანი ბეგი, ალა და ფაშებიც ღალატობდენ, ყველა ამ ბოროტებას და მოტყუებას იმიტომ სჩადიოდნენ, რადგანაც ოსმალეთისაგან ამათ დიდის საჩუქრების იმედები ჰქონდათ. მაგრამ იმედი ვერ აღუსრულდათ, ოსმალეთის მთავრობამ ამათ მხოლოდ მიწები მისცა და სხვა კი არაფერი. ერთი ამათგანი ეს ფაშა ოღლი, რომელსაც ბოლოს გული სტკიოდა, სინანულშიაც შევიდა, მაგრამ გვიანლა იყო. ამან საქართველოში მოსვლაც დააპირა, აქედამ წასვლაც-კი არ უნდოდა, ხოლო დღეს, როცა ის იქ გარდაიცვალა, მისი ცოლი-კი, აქ საქართველოში სცხოვრობს. ასე უბედურად დაღუპულ ქართველების შესახებ კიდევ იმას ვიტყვი, რომ მათგანი აქეთ ძრიელ ბევრნი გადმოდიოდნენ ჩუმად და დღესაც შემოდინ და სახლდებიან აქ, თავიანთს ნათესაებთან. ესენი ისეთს სინანულში არიან, რომ, როცა საქართველოში შემოდინ და პირველად აქაურს მიწაზე დაადგამენ ფეხს, მაშინვე მიწაზე ემხოებიან და თაყვანს სცემენ, რომ ჩვენს ქვეყანაში ძლიეს დაბრუნება გველირსაო. ერთის სიტყვით, სიხარულით აღარ იციან რა ქნან, თითქმის გაგლახებულნი ბრუნდებიან. ს. ალამბარში ში მე ვნახე, ერთი ახალგაზდა ქართველი მაჰმადიანი, ასე 21 წლისა, ოსმალეთიდან მოსული; ეს ყმაწვილი კაცი

ომის შემდეგ პატარა წაუყვანიათ ოსმალეთში და იქ გაზდილა, დღესკი იქ ველარ დამდგარა და აქეთ მოსულა სამუდამო საცხოვრებლად, დედის ნათესაებთან.

შუაგულს ოსმალეთში მცხოვრებს ქართველებზე-კი ვერა შევიტყე-რა და რაც აქეთა მხრის ქართველების ცნობები გავიგე, ამას-კი აქვე მოვიყვან: 1) პატარა ტრაპიზონში 150 კომლი ქართველია; 2) ანალს ათინაში 200 კომლი; 3) თრიპოლისში 100 კომ.; 4) ორდში 400 კომ.; აქ სკოლაც აქეთ და 150 ყმაწვილი სწავლობს ქართველ მაჰმადიანებისა. მასწავლებლად მოღობი არიან; ასწავლიან არაბულსა და ოსმალურს ენებსა; 5) ირიზეში 600 კომ. აქაური ქართველები ენახე, გემებსა და ნაევებზე მსახურობენ. ამათ ქართული წიგნები მთხოვეს იქ წასაღებად და მეც გავატანე. ამ ირიზელმა ქართველებმა ქართული კითხეაც იცოდნენ. ძალიან გაეხარდათ, რომ მე წიგნები მივეცი. შიგ ანბანი არისო? მკითხეს, არის მეთქი, ამას ყველა დაისწავლისო, ჩვენში ქალები სულ ქართულად კითხულობენო. აქ სკოლებიც არსებობს: სავაჟო და საქალო. ყველგან მოღობი და ხოჯები ასწავლიან, ქალების სკოლასა „მექთეს“ ეძახიან. აქ მასწავლებლად არიან ბებერი ხოჯები და მოღობი. ყმაწვილებს თათრულსა და არაბულს ასწავლიან, ქალებს ძრიელ აფანატიკოსებენ, ისე რომ პარასკეობით ესენი მთელს დღეს სულ „ყორანს“ კითხულობენ. სხვათა შორის აქ არის მასწავლებლად ერთი ქართველი ხოჯა, გვარად ალი ეფენდი ბოხიძე, სტამბოლის რეშტიაში გაზრდილი; 6) ფლახთანა 50 კომ.; 7) გერესონი 60 კომ.; 8) უნია 800 კომ.; აქ სასწავლებელიც აქეთ, ამ სასწავლებელში სწავლა სამსწელიწადს გრძელდება, ჯერ მოღობი ასწავლიან და ბოლოს ერის კაცები. სწავლის შესრულების შემდეგ სტამ-

ბოლის რეშტიაში მიდიან, სადაც სამს წელიწადს რჩებიან, აქედამ ზოგნი სასულიერო კაცებად გამოდიან და ზოგნი სხვა და სხვა.; 9) იასონი 60 კომ.; 10) ონა 100 კომ.; 11) ბოლმანი 50 კომ.; 12) ფაცა 400 კომ.; მედერსეები აქვთ. 13) ჩარშამბა 10 კომ.; 14) სამსონი 200 კომ.; 15) დიარ-ბეჭირი 100 კომ.; 16) თერძი 70 კომ.; 17) კუნჯულას 60 კომ.; 18) კიზილ იარმარქს 100 კომ.; 19) გეძეზეს 50 კომ.; 20) სინაფს 50 კომ. 21) აიანჯუქს 100 კომ.; აქ აჭარიდგან გადასულნი არიან. 22) ვართენეს 50 კომ.; 23) ალაშენეს 30 კომ.; და სხვანიც მრავალნი, მართოდ აქ სცხოვრობენ ის ქართველნი, რომელნიც ხემპერ ალა ფაშიოღლის მეცადინეობით გადასახლებულან ოსმალეთში.

ყველა ამ სოფლებში ნამდვილი ქართველები სცხოვრობენ. ამათი სახალხო ენა შინა და გარეთ ქართული ენა არის, ლხინი, თამაში და ტირილი ქართულად აქვთ, ბევრს სოფელს თავიანთის სოფლის სახელები უწოდეს, ზემოდ ჩამოთვლილნი კი მათზე აღრეც ყოფილან და იმიტომ თათრული სახელები აქვს, ყველა სოფლებს თავის ჯამე აქვს და მოლა, ხოჯები ჰყავთ, მედრესებიც აქვთ, სწავლა თათრულს და არაბულს ენებზეა და ამიტომ პატარა ბავშვებს ქართული ავიწყდებათ. ამათი ყადებიც ქართველნი მაჰმადიანები არიან, ესენი ქართულად არჩევენ საქმეს, ამათში ქართული კითხვაც ბევრმა იცის, საქართველოში თავიანთ ნათესაებს ქართულად სწერენ წერილებს და საქართველოდამაც ქართულად მისდით წერილები, ამ ქართველებისაგან აქაურს ერთს მაჰმიდიანს გულალა-კაკაოღლის წერილი მოსვლია, რომლითაც ისინი ეხვეწებიან და ევედრებიან, რომ ეგების ქართული წიგნები მოგვაწოდოთ. ამას წინათაც გაუგზიენია იმათთვის ქართუ-

ლი წიგნები და ეხლაც იმიტომ უთხოვნიათ ამისგან. მე გადავეცი ამას მათებური ლექსები ანბანი-თურთ 200 წიგნი გასაგზავნად, ამათი ნაწერი ქართული წერილებიც ენახე, ქართულს ასოებს ზოგს თათრულის ასოების სახე მიუღია, ნიმუშები შეეკრიბე, ამ ხალხში რომ დღევანდელ დღემდე ქართული წერა - კითხვა და ენა შენახულა, ეს ბევრის მაგალითით მტკიცდება.

ამ დღეებში ერთს ჩემს ნაცნობს მოლასთან, ჰუსეინ-ფენდი წითლანძესთან ვიყავი; ამასთან ერთმა ქართველმა მაჰმადიანმა წერილი მოიტანა და თათრულად ადრესის დაწერა სთხოვა, მოლამ დაუწერა; ქართულად ლაპარაკობდნენ. მე ცნობის მოყვარეობამ აღმიტაცა და წერილის პატრონს ვკითხე, თუ წერილს სად გზავნი მეთქი; მიპასუხა, რომ სტამბოლში ცოლ-შვილს უგზავნიო, წერილი როგორ არის დაწერილი მეთქი, იმან მიპასუხა, ქართულადო. მეორე ხოჯასთან ენახე რამდენიმე ქართული წერილი, ოსმალეთში გასაგზავნი და ადრესის დასაწერად მოტანილი. ვისაც უნდა, რომ ამაზე დარწმუნდეს, ის დარჩეს ვინმე ქართველ ხოჯასთან ერთს ან ორ დღეს და იქ მაშინ დარწმუნდება ამაზე, რადგანაც ნახამს, რომ მრავალი სხვა და სხვა პირები მოიტანენ ქართულად დაწერილ წერილებს ადრესების დასაწერად.

IV.

ბათომში ქართველნი მაჰმადიანი კარგა ბლომადა სცხოვრობენ. ბათომის ქართველს მაჰმადიანებს ბათომში სამი ჯამე აქვსთ. ერთში კერძოდ ოსმალთს თათრები დაიარებიან და ორში კი ქართველი მაჰმადიანები. ერთი ჯამე ეხლა გადააკეთეს და გაახლეს. ეს ჯამე მეტად დი-

დია და ბევრის თათრულის წარწერებით არის შემკული. ჯამე გაუხლებლიათ ხუსეინ-ბეგ და იბრაიმ-ბეგ ბორჩხელს აბაშიძეების დახმარებით და თაოსნობით. ესენი სჩივიან, რომ ჩვენი პირველი ძველი ჯამე, რომელიც სულთანის დედისაგან არის გაკეთებული, დღეს მეტის-მეტ ცუდს მდგომარეობაშია ჩაყარდნილი და მის დუქნების-გაცემის ნებას აღარ გვაძლევენ იჯარითო, მესამე ჯამე ფიცრულისა, მაგრამ შიგ კარგა არის შეკრული. ამ ჯამეების მზრუნველად ზემო ხსენებული აბაშიძეები არიან, ჰუსეინ-ბეგი და იბრაიმ-ბეგი, ქართულად ლაპარაკობენ, თავიანთ სამშობლო ენად ქართულს ენას სთვლიან, თუმცა თათრულადაც-კი სწერენ და კითხულობენ. ქართული ნაკლებად სკოდნიათ და დღეის შემდეგ-კი ჩვენ უკეთ შევისწავლითო. ჰუსეინ-ბეგს რამოდენიმე ქართული წიგნი გადაეცემა, მან დიდის სიამოვნებით მიიღო, აქ იქ მაჰმადიანებს გადაეცემა, ამ პირებმა აღიარეს, რომ ქართველების შთამომავალნი ვართ, ამას რაღა ფიქრი უნდაო, ამასვე ამტკიცებს ჩვენი გვარები, სოფლის სახელები, მთისა და ბარისაო, ჩვენს დედა ენათ ქართულ ენას ვსთვლით, ღმერთმა ჰქნას, რომ ჩვენშიაც წავიდეს განათლებაო.

ამ ჯამეების მოლები, ხოჯები და უფროსები ქართველები არიან, ერთს გარდა; ერთი ჭანია, მაგრამ ქართული ენაც იცის. აბაშიძეებმა მიმიწვიეს ახალს ჯამეზე. მე მივედი, ლოცვა დადგა და ლოცვის შემდეგ აბაშიძეებს რამოდენიმე ლექსი წაუყუითხე, მოლები ყურს გვიგდებდნენ. რაკი გაიგეს თავიანთებური ლექსები, მაშინვე აღტაცებაში მოვიდნენ და ქართულად დაიწყეს ლაპარაკი, ძალიან გაკვირდნენ აგრეთვე, როცა იმათ ქართული ასოებით დაწერილი არაბული ლოცვები წაუყუითხე, ის ლოცვები რომლებსაც ესენი ყოველ დღე აკითხებენ ხალხსა და ბავ-

შეებს. ყველა ესენი ნამდვილი აჭარელი ქართველები არიან. ამათი მუფთი და მუდგერისი ქართველები არიან. ქართველი დედის გაზდილნი, ქართულად ლაპარაკობენ, თუმცა საუბედუროდ ქართული წერა-კითხვა-კი არა იციან და ცოტა ქართული ენაც სძულთ. ფანატიკობენ: ჩვენ ქართველები არა ვართო! ერთის ჯამეს გვერდით ამათ სკოლაც აქვსთ, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ შვილები სწავლობენ და აქ თათრულს გარდა არაფერს ასწავლიან. ამ საქმის მოვალეობა უფრო ბათუმის მოღლებს და მუფთის ედებათ, ესენი აჭარელნი არიან, ქართველი კაცები, ქართველი დედის გაზდილნი, ამათი ენაც ქართულია, მაგრამ ესენი ამ ქართულს არ პატრონობენ. ყველგან იმას გაიძახიან: რომ ქართველნი არ ვართო! საკვირველია ამათი საქციელი. ნეტა რამ შეუცვალათ ასე გული და სული. ამათთვის სულ ერთია თავიანთ ქვეყნის ქართველნი და ოსმალეთიდან მოსული თათარი, ამიტომაც არის, რომ ამ მხარეზე სულ თათარ ხოჯები არიან მოფენილნი. საუკეთესო სოფლები ამ უცხო ხოჯებს უკავიათ, ესენი სარგებლობენ ამით და საწყალი ქართველი ხოჯები საცალა პატარ-პატარა სოფლებში არიან მიყრილნი, სადაც ესენი შიმშილით იხოცებიან. მიზეზი ცნობილ იქმნა, რომ აქ თათარ ხოჯებს უფრო მიტომ გზავნიან, რადგანაც ესენი უფრო ადვილათ უქადაგებენ ქართველების სიძულვილს და ოსმალეთში გადასახლებას. ეხლა ჩვენ სრული იმედი გვაქვს, რომ ჩვენ ქართველთ მაჰმადიანთ სასულიერო პირნი ამას ყურადღებას მიაქცევენ და ქართველთ მაჰმადიანებში ქართველ მოღლების და ხოჯების რიცხვსაც გაამრავლებენ.

საზოგადოდ უნდა ვსთქვათ, რომ უფროსი სასულიერო წოდების კაცი უფრო ფანატიკოსები არიან, ვიდრე სოფლის უბრალო ხოჯები. ფანატიკები არიან ნამეტურ

ის ქართველი მოღლები და ხოჯები, რომლებიც ოდესმე სტამბოლში ყოფილან, ეს ფანატიკი მოღლები თავიანთ დედა ენათ ქართულს ენას არა სთვლიან, თუმცა არც არაბული იციან რიგიანად. ამ მოღლების საშუალებით აქაურს ქართველებში თათრული წიგნებიც გავრცელებულა და ამის გავრცელების წადილი მათში ისეა გაღვიძებული, რომ ახალ ჯამეს გვერდით, თათრულის წიგნის მალაზიაც გაუმართავთ და იქ ვაჭრობს ერთი ოსმალელი თათარი, რომელსაც ეფენდის ეძახიან. ამ ეფენდიმ რომ დამინახა ქართული წიგნებით არაფრად ესიამოვნა და ლანძღვა დამიწყო. ამ დროს აქ იყვნენ ქართველთ მაჰმადიანები და მათ უსაყვედურეს და გააჩუმეს. მე ვერა გავიგე რა მიზეზი ლანძღვისა. ამ დროს მე მას ერთი თათრულის ანბანის ფასი ვკითხე, თათრულს ენაზე ასე: „უსტა! ბუ ქიჩიკ ქითაბ ნეჩადრ?“, ე. ი. ოსტატო, ეს პატარა წიგნი როგორ არის? მე, განა უსტა ვარო, აი შე ქართველო, აი შე ასეთო და ისეთოვო. აქვე ისხდნენ ქართველი ხოჯები, რომლებიც აჰყვნენ მას და ჩემი გალანძღვა ისე ესიამოვნათ, რომ თითქოს ოსმალეთმა ხელ მეორეთ აიკლო საქართველო, როგორც ოდესმე თვით მათი მამა-პაპაც. აქ დიდი უსიამოვნება გაიმართა, მე ვაშოშმინებდი, მაგრამ არ იქმნა. აქ მოგროვდნენ ქართველი მაჰმადიანები. იმათ შორის გამოჩნდა ისეთი, რომელმაც ეს ეფენდი გააჩუმა. გაკიცხა და შეარცხვინა, ეს უცხო კაცია და რათ ეჩხუბებოო. ყველგან ცხადად შენიშნავს კაცი, რომ აქაურს ქართველებს სულ საზღვარ-გარეთელი თათრის მოღლები, ხოჯები და სხვა უფროსი პირები აფანატიკებენ. მაგალითად: ამას წინად, პარასკევს, აქ ერთ მოღამ აი რა წარმოსთქვა ჯამეში, ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე: ის თათარი კაცი, რომელიც ქართველების გვერდით ცხოვრებას ირჩევს, ეს

იმას გავს, რომ სიკვდილის შემდეგ იმას ჯენენთში წას-
ულა არ უნდოდესო, ჯენენთს (სამოთხე) უარ ჰყოფსო
და სხვა.

ასეთს ქადაგებას ქართველი მაჰმადიანნი ყურადღე-
ბას აქცევენ, მაგრამ გადასახლებას კი ვერ ეწყობიან, რად-
განაც იმათის რჩევით ვინც გადასახლდა ოსმალეთში, ისი-
ნიც დაილუპნენო. თავიანთის შეილებისთვის კი მეცადინო-
ბენ ესენი და უმეტეს ნაწილს თავიანთ ყმაწვილებისას ტრა-
პიზონის, ორლის და სტამბოლის თათრულს სკოლებში
ჰგზავნიან სასწავლებლად. ქართველ მაჰმადიანები ეხლა
ცხადად დარწმუნდნენ იმაში, რომ ოსმალეთში გადასახ-
ლებულნი მოტყუდნენ, დაილუპნენ და სხვანი. ჩვენი გა-
დასახლება აქედამ არ შეიძლება, ეს ჩვენი მხარე ბევრად
მდიდარია ოსმალეთზეო. ეს ცხადად იქილამაც მტკიცდება,
რომ სიმინდს ერთთავათ აქედამ ეზიდებიან, აფხაზეთილამ
და ჩვენილამ ყიდულობენ ფუთს მანეთად და იქ მიაქვსთ.
იქ ფუთს შეიღ-რვა აბაზათ ჰყიდიანო. სიმინდით დატვირ-
თული ნავეები და გემები ყოველთვის მიემგზავრება ოსმა-
ლეთშიო. თუ კი ისეა, რომ იქ წავალთ და სიმინდს აქე-
დამ დაუწყებთ ზიდვას, რალაზე წავიდეთ აქედამ, ჩვენ აქ
უნ რას გვიშლის და გვიფუჭებს, რუსებმა ჩვენთვის რა
წახდინეს, არაფერი, ერთი კაციც არ გაუქრისტიანებიანთ.
ზათუმი დამპალი იყო ჭაობებისაგან და დღეს-კი მშენიე-
რი სანახავია. მაშინ კაცი თვეში ვერაფერს ვერ იშოვიდა
და დღეს კი ათ შაურს შოულობს დღეში. ჩვენში რაები
არ გაკეთდა: გზები, ხიდები, რკინის-გზა, ათასი სხვანიო.
ეს მხარე ოსმალეების დროს ციმბირათ იყო გადაქცეული,
ვინც იქ დააშავებდა რამეს, იმას დაიჭერდნენ და აქ, ჩვენში
გზავნიდნენო, აქ რჩებოდნენ ეს ყაჩაღები, ტყეებში სცხოვ-
რობდნენ და ყაჩაღობით ხალხს იკლებდნენო. ერთი სიტ-

ყვით მუდმივ შიში ვიყავით, კაცი ოც ნაბიჯს ვერ გადაადგამდა უშიშრადო. დღეს კი, მადლობა ღმერთს, ეს ასე აღარ არისო. ერთმა სთქვა: ჩვენი წასული ძმები რა უყურებენ ჩვენს ასეთს მდგომარეობას და ასეთ მშვიდობიან მხარეს, ისინი უკანვე მოსტირიან თავიანთ მამა-პაპის მამულს და ყოველთვის კიცხვას უძღვნიან იმ პირებს, ვინც ესენი შეაგულიანეს და საქართველოდამ ოსმალეთში გადაასახლეს.

ამ დღეებში შევხვდი ერთს ქართველს მაჰმადიანს, ახალგაზდა ყმაწვილს, გვარად აბაშიძეს. ეს ყმაწვილი ბათუმელ იბრაიმ-ბეგ აბაშიძის შვილია და დღეს ტრაპიზონის თათრების სამხედრო სასწავლებელში სწავლობს, ამ სასწავლებელში ბევრი მაჰმადიანი ქართველები სწავლობენ თურმე და იმათ შორის თუთხმეტი ყმაწვილი ჩვენი წერა-კითხვის საზოგადოების სასწავლებელში ნამყოფია. ამ სკოლის მოწმობით მიუღიათ ეს ბავშვები, ამათ სკოლის ფორმის ტანისამოსი აცვიათ და ქართული წერა კითხვაც არა აქვთ დაეიწყებულნი. მე გადავეცი რამოდენიმე ქართული წიგნი, მიიღეს. თავიანთი ადრესიც მომცეს და მთხოვეს, რომ კარგი იქნება თფილისიდან ქართული წიგნები გამოგვიგზავნოთ. ზოლმეო, იქ ძალიან ვკითხულობთ წიგნებს, ქართულის კითხვას არ გვიშლიანო, ერთი ჩვენთაგანი რუსულ-თათრულის მთარგმნელად დაჰნიშნესო, ამ სკოლის ზოგი მოწაფე სტამბოლის სამხედრო ლიცეიშიაც ყოფილა. ამას გარდა ამათ მითხრეს, რომ ჩვენ იქ ქართული წიგნები გვაქვს „დედა-ენა“ და „ბუნების კარიო“ და იქ დაბეჭდილი ზოგიერთი ლექსები ზეპირად ვიციითო. ეხლა აქა ვართ, ერთი თვით დაგვითხოვეს და ჩვენ შინ წამოველითო. ენკენისთვეში დავბრუნდებითო, მთხოვეს არ დაეიწყება, ჩვენ ქართველნი

ვართ და ნუ იფიქრებთ, რომ ჩვენ ჩვენი ენა სადმე და-
ვივიწყით.

ამ დღეებში გავიცანი ერთი აჭარელი ბევი, სულეი-
მან-ბევ თულუმ-ბაზადე ბეჯანიძე, ანუ ძველად პირმსახუ-
რის შვილები, ესენი თამარ მეფის პირუარეშებად ყოფი-
ლან, თვითონ ეს ბევი ახალგაზდა კაცია, რუსობის შემ-
დეგ ქართული და რუსული ენა და წერა-კითხვაც შეუს-
წავლია, გრ. გურიელს ნათესავად მოხვდება. აქა იქ
იჯარებს იღებს, ამისი ორი ძმა სტამბოლის ლიცეიში
სწავლობს. ლაპარაკი ჩამოუკდევ, კარგი იქნება, რომ ქარ-
თული არ დაივიწყოთ მეთქი, რა ბრძანებაო, მიპასუხა:
თათრების ხელში სამასი წელიწადი ვიყავით, ჩვენი ენა
არ დაივიწყეთ და ნუ თუ ეხლა დაივიწყებთ, როცა ჩვენ
დაგიახლოვდითო. დაიწყება კი არა, უფრო კარგად ვსწავ-
ლობთ და მოღებსა და ხოჯებს ყურს არავენ უკდებსო.
შემდეგ სიამოვნებით წაიკითხა თავიანთებური ლექსები
და დამპირდა, რომ მომეფალს წელს თუ აჭარაში მოხვალ
და წიგნებს მოიტანთ, დიდს დახმარებას აღმოგიჩენ და
მთელს ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებში დაგატარებთო,
ჩვენს ბევებს ძრიელ სურთ რომ აჭარაში საბაღოს-
ნო სკოლა დაეარსოთ. ჩვენთვის ასეთი სასწავლებელი
დიდად საჭიროა, რადგანაც აქეთ ვაზი ძალიან მრავლობს,
ქართველ მეფეების დროს აჭარაში ბევრი ღვინო მოდი-
ოდა და ძალიან გათქმულიც იყო. ამ პატივცემულმა სუ-
ლემან ბევმა თათრული კითხვაც იცის, სტამბოლიდან
ამას თათრული გაზეთებიც მოსდის, პატარა ხანს უკან
მითხრა: „ძმობილო, ჩვენი შეერთება სიტყვით იქნა და არა
საქმით, ვითომც ჩვენ გავიცანით ერთმანერთი, მაგრამ
მე თქვენ არ გიცნობთ დაახლოვებით და თქვენ მე. თქვენ
თუ რამ რჯულის საქმეზე მოსულხართ, გიჯობთ, რომ

ჩუმათ იყოთ და არსად არაფერი სთქვათ, თორემ რაც დარჩენ ისინიც აიშლებიან. ჩვენში დარჩენილია ძველად, რომ აჭარა ასი წელიწადი ებრძოლა თათარს გაათათრებაზე, ვიდრე ჩვენი მამა პაპები გაუთათრებიათ და თქვენ აბა ათ წელიწადში რას გახდებითო, გარდა ამისა ნათქვამია, რომ ქობულეთი ძალით არის გაათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდებო და აჭარა ნებით არის გაათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდებო, ჯერეთ წიგნი გვასწავლეთ, გაგიცანით, გაგიცნათ, და მერე სხვა ფრივ იქნება საქმეო. მე უთხარი: დაგარწმუნებთ და გეფიცებით პატიოსნებას, რომ ჩვენ სახეში სულაც არ გვაქს ესენი, ჩვენს ზრუნვას მარტო თქვენი გვარტომობა შეადგენს. თქვენი სამამეულო ენა, რომელიც სამი საუკუნის განმავლობაში ათასის წვითა და დაგვით შეინახეთ, ჩვენ მართოდ ის გესურს, რომ თქვენში აქამდის მკედრათ დამარხული ენა აღსდგეს და ისეთი ბრწყინვა მიიღოს, როგორც შოთა რუსთველის დროს იყო დასავლეთ საქართველოს ნაწილში. მან სთქვა: ბატონო! თქვენ ამის ფიქრი ნუ გაქვთ, ჩვენ ქართულს ენას თქვენზე უკეთ შევინახავთ. თქვენ ერთი ის ბრძანებით? რუსულს თქვენში უფრო ბევრი ლაპარაკობენ, თუ ჩვენში თათრულსაო? ჩვენი უმეტეს ნაწილმა ბეგებისამ და მოღებისამ არც თათრული ენა იციან და არც წერა-კითხვაო, მაგრამ თქვენში-კი ყველა უცხო ენაზე ლაპარაკობენო; ნამეტურ ქალები. ჩვენში კი ერთ ქალსაც ვერ ნახავთ, რომ ის თათრულად ლაპარაკობდესო. საზოგადოთ ამან ბევრი რამ მართალი სთქვა და თავის თავი ნამდვილ ქართველ მაჰმადიანათ აღიარა. ჩვენ იმედი გვაქვს, რომ ეს პატივცემული პირი მომავალ წელს საკმარისს მფარველობას აღმოგვიჩენს. ერთად ერთი საფიქრელი და სადარდელი ახლა ამ პირებისა ის გამხდარა, რომ თავიანთ წოდების შესახებ რამე გააწყონ, ამ ღირსებით დაშთენა დღეს ჩვენ აღარ გამოგვადგებო, ჩვენ უნდა ვეძიოთ ის გვარიშვილობა, რაც ჩვენი მეფეების დროს გვქონდაო, დღეს კი ჩვენ არაფერი ღირსება გვაქვს, ჩვენი ძველი წერილები და საბუთები სტამბოლშია წაღებული, ჩვენ არ ვიცით ესენი სად ინახება, ახლა გვინდა თავად აზნაურობის შესახებ დავა და-

ვიწყობთ და არ ვიცით, როგორ მოვახერხოთ, იმედია, რომ ამ საქმეში საქართველოს თავად აზნაურებიც დაგვეხმარება და იმეცადინებენ, რომ ჩვენც მოგვენიჭოს უფლება და იმათან შევერთდეთ სამუდამოთ. ყველა ბეგებს თურმე ეს აქეთ სადარდელათ და ყველა ამას ნატრობს, თუ როდის რა გვეღირსება და რა იქნება ჩვენს თავზეო. მიწების გამიჯვნასა და განსაზღვრის საქმეებსაც ესენი ძრიელ შეუფიქრიანებია. ჩვენ გვეუბნებიან, რომ მიწა ოსმალეთში არავის ეკუთვნის, იგი სახელმწიფოა, ამიტომ თქვენი მამულები სახელმწიფოთ უნდა წავიდესო. ჩვენ დაუმტკიცეთ, რომ ეს ჩვენი მხარე არც სათათრეა და არც ჩვენა ვართ თათრებიო. ჩვენ ქართველები ვართ, მხოლოდ რჯული ოსმალური გვაქვსო. ერთმა იმათგანმა მითხრა: ბათუმის სულში მკითხეს: ვინა ხარო! მე უთხარი: რომ ქართველი ვარ, ძალა დამატანეს, რომ თათარი ხარო, მე უთხარ: ქართველი! იმათ თათარიო. ბოლოს მთარგმნელი მოიყვანეს და იმან მკითხაო, მასაც ასე უთხარი. არაო, მაინც მითხრა: შენ თათარი ხარ და რჯულიც თათრული გაქვსო, მე მაინც ჩემი უთხარი; მე ქართველი ვარ და ქართული ზნე-ჩვეულება მაქვსო, ჩემს რჯულთან რა ხელი გაქვსო, როგორც გინდა ისე ვილოცებო. ამავე პირმა აღვიარა: თანატყების ბრალია, რომ ჩვენს წერაკითხვის საზოგადოების სასწავლებელში 10 ყმაწვილზე მეტი არ სწავლობს ქართველთ მაჰმადიანი, თუმცა ეს სასწავლებელი მათთვის არის დაარსებული და 10 ყმაწვილი-კი არა, 60—70 ყმაწვილი უნდა იყოს მოსწავლე. ესენი ეუბნებიან ხალხს: რომ თქვენს შვილებს ქართველების სასწავლებელში ნუ მიაბარებთ, თორემ სულითაც და ხორციითაც წაწყდებითო, ხალხიც ყურს უგდებს, შვილებს ისე უსწავლელად სტოვებენ და ან თუ ასწავლიან, მოლასთან მიჰყავთ ყმაწვილები, ამის წყალობით ქართველი მაჰმადიანები სწავლა განათლების მხრივ ძალიან უკან არის ჩამორჩენილნი, სამზღვარ გარეთ ნასწავლი ქართველი მაჰმადიანები-კი ამათ არ აღგებათ, რადგანაც სამშობლო ენისა და ერის სიყვარულიც უქრებათ, ამათ ქართული ენა და უსწავლელი ხალხი აინუშიაც არ მოსდით.

ბათუმში სავაჭრო საქმეების მწარმოებელმა ქართ-

ველ მაჰმადიანმა ბატონმა მეჟევანძემ გადმომცა, რომ ბათუმის ვაჭარ ქართველ მაჰმადიანებთან ქობულეთის სკოლის დაარსების შესახებ საუბარი მქონდა და გადავწყვიტეთ, რომ ამ თავითვე 200 მან. შევწიროთ და შემდეგაც არ მოვაკლოთ ჩვენი ზრუნვა, ოღონდ კი ჩვენს ბავშვებს ქართულსა და რუსულს ასწავლიდნენო.

ამ პატივცემულმა ქართველ-მაჰმადიანმა დიდი გულისმოდგინება გამოაჩინა. ეს დიდად მოწადინეა ქართველ მაჰმადიანებში სკოლების დაარსების. თვითონ მეტად ზრდილობიანი კაცია, ნამდვილი ქართველი. ამას ერთობ მჭიდრო კავშირი აქვს ბათუმში მყოფ ქართველ მაჰმადიან მოწინავე პირებთან და ყველას ეუბნება და ავალებს, რომ განვითარების გზას შეუდგეთ და ჩვენი შეილებისთვის რამე ვიზრუნოთო. სწორედ საქები არიან ასეთი ქართველი მაჰმადიანები; ღმერთმა ქმნას, რომ ასეთი კაცები გამრავლდეს და ამათის საშეალებით და გამრავლებით მათში სწავლა განათლების სიყვარულმაც აიღვას ფეხი. ეს იყო ჩვენი მამა პაპის ნატვრა, წადილი და ანდერძი და ესევე შეადგენს ჩვენს დიდს ნატვრას, სიხარულს და მისწრაფებას. ამიტომ ვისურვებთ და ვინატრებთ, რომ ქართველ მაჰმადიანებში სწავლა განათლებას ფართო აღორძინება მიეცეს და ამ აღორძინების საშეალებით მათში სწავლა-განათლება და მეცნიერების სიყვარულიც დამკვიდრდეს. ცხადი საქმეა, რომ ესენი მაშინ აღვილათ გარჩევენ იმას, თუ სარწმუნოება რა არის და გვარი რა არის. იმედია, რომ მაშინ ესენი გვარსა და სარწმუნოებას ერთათ აღარ არევენ. გაიგებენ, რომ სარწმუნოება სხვა არის და ქართველობა სხვა. რომ თავის დღეში მათ სარწმუნოებას ქართველობის უარის ყოფით არაფერი მიემატება. ამის ნიშნები უკვე მათში სჩანს, მხოლოდ ამას პატრონები უნდა, გულ შემატკივარი კაცები. აქეთ ქართველი მაჰმადიანები ჯერეთ ისე გაფანატიკებულები არ არიან, როგორც ჯაეახეთში. ჯაეახეთში თუმცა სკოლებიც დაიშართა ამ 15 წლის წინეთ, მაგრამ უხეირო მღვდლების და მასწავლებლების მეოხებით ფანატიკობა უფრო წინ წავიდა, აქ თათრულმა ენამ ფეხი აიღვა და ჯაეახეთის ბევრს სოფელში მცხოვრებთ დღეს ქართული ენაც და-

ავიწყდათ, აქაურ ბეგებსაც კი არ სწამთ ის, რომ ოდესმე ქართველთ შთამამაელნი ყოფილან, პირში-კი გეტყვიან, რომ დიახ, აღრე ქართველნი ვყოფილვართო, მაგრამ პირს უკან კი გულში ხელ ჩაიკრავს. ამას ბეგები შერებიან აქეთ და უბრალო ხალხზე რაღა ვსთქვათ. ეს რასაკვირველია პირველი ჩენი უხეირობის ბრალია და მეორე იმისი, რომ რაკი ეს მხარე 1827 წლებში საქართველოსთან შემოერთდა, მას შემდეგ ოსმალეთის ხოჯებმა ამ მხარეს დიდი ყურადღება მიაქციეს, აქ ოსმალს მოღლები ჩუმად შემოდიოდნენ და ხალხს ქართული ენის ზიზლს და ფანატიკობასაც უნერგავდნენ. შიში ჰქონდათ ამათ, რომ არაინ გააქრისტიანონო. გაქრისტიანებით კი არაინ გაუქრისტიანებიათ და ამათ-კი თავიანთ სამშობლო ენა დაკარგეს! დაკარგეს იმ მხარეში, რომელიც ჩვენთან კარგა ხნის წინეთ შემოკავშირდა. რას იტყვის ამაზე ჩენი ქართველობა? ის ქართველობა, რომელთაც შეძლება და ძალაც აქვსთ და ამის ზრუნვა და მოვალეობაც აწევსთ კისერზე. ახალ შემოერთებულ მაჰმადიანებზე კი ჩვენ ამას ვერ ვიტყვით, აქეთ უფრო შეუნახავთ ქართული ენა და ჩვეულება. ამათში ყველა ქართულად ლაპარაკობს, წერა-კითხვაც ბევრმა იციან, ბეგების ზოგი ერთნი ქართველობენ და პირდაპირ ამბობენ, რომ ჩვენ ქართველები ვართო, ამავე ჰაზრის არიან ხან და ხან მათი სასულიერო პირნიც და ბევრ მათგანმა წერა-კითხვაც იცის ქართულად.

V.

ამ მხრის ქართველების გულის სატკენი ერთი მხოლოდ ის არის, რომ საერთოდ ყველა ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთი თავი დიდად ობლათ მიაჩნიათ და სულ იმას დარდობენ, რომ ჩვენ დიდ-კაცები აღარ გვყვანანო. ჩენი დიდი კაცები ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლდნენ და ჩვენ კი აქ ობლათ დაგეტოვეს, თუმცა ამ ობლობით ჩვენ არაფერი წაკვერთო და ბევრათაც წინ წაველითო, ოსმალეთის სახემწიფოში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიან დიდ-კაცების და ფაშების შესახებაც ხშირათ საუბრობენ. სადაც-კი შეხვდებით, ყაენახანაში, სადმე სავაჭროში, ჯამე-

ში, მედრესეში თუ სხვაგან. ყველგან ამას ამბობენ: ეჰ, ჯანუმ, ჩვენი დიდი კაცები სხვაგან ცხოვრობენ და გინდ რომ აქ იყვნენ, მაინც დღეს ისინი ჩვენ ველარ გამოგვადგებოდნენ, იმიტომ რომ, დღეს აქ რუსული ენა არის საჭირო და იმათ კი რუსულის ლაპარაკის სიტყვაც არ იციან. ამით იმედოვნებენ ესენი, თორემ ეს რომ არ იყოს, მაშინ სულ მათ წუხილში იქნებოდნენ. მე ბევრ ალაგას და ბევრს პირს უთხარი, რომ ნუ დარდობთ, ჩვენ ყველა ქართველები ვართ, ჩვენი დიდი კაცები თქვენი დიდი კაცებიც არიან და თქვენი ჩვენი მეთქი. ეს სულ ერთია, ჩვენი დიდი კაცები ისინი არიან, ვინც ჩვენთან არიან და ჩვენს ჭირსა და ლხინში მონაწილეობას იღებენ მეთქი, მაგალითად: მე მათ შოთა რუსთაველი უხსენე, დავით აღმაშენებელი და თამარი. თამარზე ყველამ მოწიწება განაცხადა. ამის ამბები ერთ ალაგას მკითხეს, როცა ვეუბნებოდი, იმ დროს სულ სმენათ გარდიქცნენ. ამათშიაც მოფენილა ძველი ქართული სახალხო ლექსი: ლექსის ბევრნაირი ვარიანტია, ყველგან გლოვნაკი იხატება, რომ თამარ დედოფლის საფლავი დაკარგულია ჩვენთვისაო. აი:

„აღსდევ თამარ დედოფალო,
 შენთვის სტირის საქართველო.
 სად ვიყავით, აქ სადა ვართ,
 მწუხარებაში რათა ვართ?
 სასიკვდილოთაც მზათა ვართ;
 აღსდევ თამარ დედოფალო!
 სტირის შენთვის საქართველო.
 თან გამოგყენენ ქართლ-მამაცნი,
 აქ დაერჩომილვართ დიაცნი,
 მაბეზლარნი და ზარმაცნი.
 აღსდევ თამარ დედოფალო,
 სტირის შენთვის საქართველო.
 დედაო, შენ, ძალოვ ჩვენო,
 სადა ხარ შენ ხმალო, მკრელო,
 ქართველთ განმანათლებელო.
 აღსდექ თამარ დედოფალო,
 სტირის შენთვის საქართველო.“

ბევრ ალაგას ერეკლეს სახელსაც ახსენებენ. ერთმა

Handwritten notes in purple ink:
 მამაცნი
 დიაცნი
 მკრელო
 11

ხოჯამ მკითხა: ერთი დიდი ერეკლე ხანი რომ იყო, იმის შთამომავალი დღეს ვინ მეფობს თფილისშიო. მე მიუგე რომ აღარაფერია, მაშ რა იქნენო? რუსეთში გადასახლდნენ და იქ დაიხრცნენ ამათ შუბლზე დაიკრა ხელი, ჰაიგილი, ჰაიო! მეორემ მითხრა: საქართველოს რა აკლდა, ბატონოვო, ყველაფრით მდიდარი იყოვო, მხოლოდ ერთი ერთობა აკლდაო, ჩვენ რომ ერთობა გვექონიყო, მაშინ ვერც ოსმალთი გაგვტყუებდა და ვერც სპარსნიო, მაგრამ ჩვენი უკუდევები ზილდონ ჩვენმა მტრებმაო, ერთმა სთქვა: ჩვენს ქართველობაზე თქვენ დაგარწმუნებთ, რომ ჩვენ ნამდვილი ქართველები ვართ, ვიდრე რუსეთი მიგვიღებდა, მანამდის ჩვენ ჩვენს თავებს ქართველებათ ვაღიარებდით. 1850 წლებამდის თათარს ჯარიც არ მივეციო, აუჯანყდით, ჩვენ შეუთვალეთ, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, თქვენთვის ჯარის კაცი არც გვიძღვეია და არც მოგცემთო. გარდა ამის ბერლინის კონგრესზე ჩვენ დეპუტაციაც გავგზავნეთ და კონგრესს ვსთხოვდით, რომ ეს ჩვენი მხარეც გაენთავისუფლებიათ ისე, როგორც ბოლღარელების და სხვების, ამისთვის დიდი დახმარება მოგვცა ანგლიის სამართველომ-სამი ათასი სტრელინგი. ამავე თხოვნით ჩვენ უნდა მიგვემართა რუსეთისთვის და ამ საქმეში დახმარება და მფარველობა გვეთხოვნა, გვეთქვა, რომ ჩვენ როგორც ქართველთ შთამომავალნი და ოსმალთს ხელში მყოფნი ვგები გვიპატრონოთ და გავვათავისუფლოთო. ეს განძრახვა ოსმალეთმა შეგვიტყო, კაცები გამოგზავნეს, სუყველა მოთავეები დაიჭირეს და წაიყვანეს ოსმალეთში, დღევანდლამდის კაცმა არ იცის მათი საქმეო, ეს სუყველა კი იმან გამოიწვია, რომ ჩვენკენ ოსმალეებმა სალდათის თხოვნა დაიწყესო. სალდათი მაინც წაიყვანეს და ამ საშუალებით შეისწავლეს ჩვენებმა თათრული ენაო, თორემ ჩვენში სულ არ იცოდნენ თათრულიო.

აი რამდენიმე ცნობა იმ ქართველ მაჰმადიანთ ფაშების შესახებ, რომელნიც დღევანდლამდე ოსმალეთში სცხოვრებენ და იქ ამათ კარგი საპატიო თანამდებობაც უჭირავსთ, იქ ბევრმა მათგანმა ქართული წერა-კითხვაც იცის და ოსმალეთიდან საქართველოში თავის ნათესავებს ქართულად სწერს წერილებს, ასეთ ფაშებისაგან მო-

წერილ წერილებს კაცი ხშირად შეხვდება. აქეთ სხვა და სხვა ოჯახებში. 1, ოსმან ფაშა, გვარად თავდგერიძე, ძველი ქართველ თავადის შვილის თავდგერიძიანთ შთამომავალი, ქართული ენის კარგათ მცოდნე, ამაჲ ქართული წერა-კითხვაც იცის, და ნათესავად მოხვდება პატივსაცემ თავად გრ. გურიელს. დღეს ეს ფაშა ტრაპიზონის გუბერნატორია, ომის გათავების შემდეგ ეს ფაშა ტრაპიზონილამ წერილებს სწერდა ქართველ მაჰმადიანებს და ურჩევდა, რომ საქართველოდამ ნუ აიყრებითო, ეგ ქვეყანა ძვირფასი ქვეყანაა, თქვენი მამა-პაპის სამშობლოა. ნუ გადმოსახლდებით აქეთ, თორემ ბოლოს ინანებთო. ჩვენ ნუ გვიყურებთ, ჩვენ ფაშები ვართ, ჩვენ დიდ ჯამაგირებს გვაძლევენ და ამიტომ წამოველით აქეთ, თორემ თქვენსავით რომ ვიყოთ, მაშინ თეხსაც არ მოვიცვლიდით მანდედამაო, ყოველთვის ამ აზრის ყოფილა ეს ფაშა, მაგრამ ბევრმა ამ ფაშის სიტყვები არ დაიჯერეს, დაიწყეს ოსმალეთში გადასახლება და ბოლოს ამ ფაშის სიტყვაც გაუმართლდათ, მაგრამ რალას იზავდნენ, გვიან-ლა იყო. ოსმან ფაშას-კი სადაც უნახავს ეს გადასახლებულნი ყველგან და ყოველთვის დიდი საყვედურები უთქვამს, რათ გადახველით ჩემ სიტყვასო? ამათი ცოდვა ზიდოს ალი ფაშა თავდგერიძემ, იყოს პასუხის მგებელი საქართველოს ისტორიაში, რადგანაც ერთი მოთავე პირთაგან ესეც არის ქართველების გარდასახლებაში. 2, ალი ფაშა თავდგერიძე, ქართული ლაპარაკი და წერა-კითხვაც იცის, ამისაგან მოწერილი წერილები აქეთ ბევრს აქვს, სხვათა შორის გრ. გურიელსაც, რადგანაც გრ. გურიელს ეს ნათესავათ მოხვდება. ომიანობის დროს ამ ფაშას ლალატს სწამებდნენ, ამიტომ ალი ფაშას და იმ დროის ბათუმში მყოფს ოსმალეთის უფროსს სამხედრო მინისტერს დერვიშ ფაშას ჩხუბი მოუვიდათ და საჩივარიც ასტეხეს, გამოჩენილს და დიდათ ცნობილს ალი ფაშას ვითომც და ლალატის გამო ხალხმა შემდეგი ლექსი გამოუთქვა, რომელსაც კარგათ მღერიან ქართველი მაჰმადიანები. ალი ფაშა დღეს მთელს ოსმალეთსა და მაჰმადიან ქართველებში დიდათ ცნობილი კაცია. აი ლექსიც.

„ხვანთქარი და რუსი ჩხუბობს, იგი არის ორივე ეში.
ალი ფაშამ გვილალატა, აგვიყვანა კვირიკეში.

მან რომ ფულები აიღო, ჩვენ დაგვტია სხვისა ხელში,
კაი რომ არ დამართვია, ბაწრით ჩაათრიეს გემში,

მისი ყვირილი გვესმოდა, სუფსას გაღმა ბაილეთში„.

ღევრიშ ფაშა ალი ფაშას ეუბნებოდა: რომ თქვენ⁴

ქართველები ხართ და ჩვენი ლალატი გინდათო, რუსები-
საკენ გადახვალთ და გვილალატებთო. მაგრამ მე კაი დროს
მოგასწართო, ალი ფაშა, რასაკვირველია წინააღმდეგს
ამბობდა, ეს მართალიც იყო, რადგანაც ქართველ მაჰმა-
დიანები დიდი ერთგულნი იყვნენ იმ ოსმალეთის სამეფო-
ნისა, რომელმაც ოდესმე მათი ქვეყანა აიკლო, ყველაფერი
აქცივ-ანგრია და ბოლოს კი მაინც ყველა თვის მორჩი-
ლათ გაიხადა. ომის გათავების შემდეგ ღერიშ ფაშას სა-
წინააღმდეგოთ და დასამტკიცებლათ სულთნის წინაშე, ალი
ფაშა გადასახლდა ოსმალეთში და ნიშნათ ერთგულების თან
გადასახლა შვიდი ათასი კომლი, რომლებიც აფრიკისა-
კენ იყვნენ გადაკარგულნი და იქ დასახლებულნი. ალი
ფაშა, როგორც თავდგერიძის გვართაგანი ნათესავი იყო
გრ. გურიელისა, ამიტომ გრ. გურიელი ბევრს ეხვეწებო-
და თავის ნათესავს: ალი-ფაშაე! შენ თუ მიხვალ წადი
ოსმალეთში და ამ ხალხს ნუ აგულიანებო, მაგრამ ალი
ფაშა უარს ეუბნებოდა, არ შემეძლიან, მე რუსების ახლოს
ვერ დავრჩები, მე თათარი ვარ, არ შემეძლიან აქ ყოფნაო.
ასე და ამ გვართ ალი ფაშა გადასახლდა ოსმალეთში
და თან გადასახლა კარგა ბევრი ქართველებო. ამ გადა-
სახლებულთ უმეტესი ნაწილი იქვე გაწყდა, სადაც დასახ-
ლეს, ალი ფაშას კი ღირსებია თავის გულის წადილი,
სულთნისაგან მადლობა მიუღია და დიდი საჩუქრები.

ანგარების მოყვარე და შურის მეძიებელი ალი ფაშა
დღეს სტამბოლში სცხოვრებს, აქ მას ულუფას აძლევენ
და არსად უშვებენ სხვა და სხვა მიზეზების გამო. ამ ფა-
შასაგან ქართულად მოწერილი წერილი პატივცემულს
გრიგოლ გურიელთან ვნახე. ალი ფაშა ომის გათავების
შემდეგ ბევრს მეცადინებოდა რომ გრ. გურიელისათვის რა-
მე ბრალდება დაედო, მაგრამ ვერც ეს მოუხერხდა, ოსმა-
ლეთში ამისაგან გადაყვანილი ქართველნი კი ნათლად

დარწმუნდნენ ალი ფაშის ლალატსა და მოტყუებაში. 3, რამიზ ფაშა ღუმბაძე, მოხუცებული კაცია. 1855 წ. ომებში განითქვა სახელი. ქართული წერა-კითხვაც იცის. 4, ფერხად ფაშა მაჭავარიანი, ქართული ენის და წიგნის მცოდნე. 5, მეჰმედ ფაშა შაფიძე, ქართულის ენისა და წიგნის მცოდნე. 6, ჰასან ფაშა თავდგირიძე, ქართულის ენისა და წერა-კითხვის მცოდნე. 1855 წლებში განითქვა ამ ჰასან ბეგმა სახელი და ფაშობაც მიიღო. ამან აიღო ოზურგეთი და ორპირში აპირებდა ჩასვლას. იმედოვნებდა, რომ თფილისის ფაშად მე დაეჯდებოდა. მაშინ ამას გამოუთქვეს შემდეგი ლექსი.

ჰასან ბეგი თავდგირიძე, გარისხული ღეთისგან მეტი, თათრის ფაშობა იშოვა, სულ მთლად დააფიწყდა ღმერთი, შეკვეთილში შემოვიდა, იძახოდა: — „ოლან გეთი“, ღენერალმა უოსტატა, დაუტოვა ოზურგეთი. ლანჩხუთამდის მას ვაცალოთ, მერე ჩვენ გვიყუროს ერთი, კულურღულებ დაეუძახოთ, და აღარ გაუშვათ ერთი, გ'აზნედ ვიყავთ მილიცია, რუსის ჯარი მეტათ ცოტა, ცხრა ათასი თათრის ჯარი, წინ დაგვიხვდა, გვებოროტა. პოლკოვნიკმა ერისთავმა, წინ გაუშვა ერთი როტა, გაექცენ და ჩაერივნენ, მიჭირები აიშალა, ვინც არ მოჰკლეს, დაიჭირეს, ყელს მოაბეს დიდი ფშალა, ცხრა ათასი კაცის რიცხვში, შეიდასმა ძლივს გაიმშრალა. ჰასან ფაშა ჩემი ძმაი, თავ მოჭრილი დაეინახე, წინ ღღეებში მან გადამწვა, მით მომიფო მე მახე, რადგან ჩემი ძმა იყო, ბოლოს მაინც მე დავმარხე.

ამ ფაშას შესახებ ბევრი ამბებია დარჩენილი. 7, ჯეშილ ფაშა ყანთელიძე, ქართული ენისა და წერა-კითხვის მცოდნე. 8, რამაზ ფაშა. 9, ხამიდ ფაშა. 10, რაშიდ ფაშა. ძმანები ღუმბაძეები. 11, ვასილი ფაშა ღუმბაძე, შვილი რაშიდ ფაშასი. ქრისტიანული სახელი უწოდებიათ მისთვის, რადგანაც მისი პაპა ქრისტიანი ყოფილა და სახელათ ვასილი რქმევია. 12, ხოსროვ ფაშა, ერისთავი, დიდი მინისტერი, ეს ფაშა ერთს დროს ინგლისში ოსმალეთის ელჩადაც ყოფილა, იცის ქართული ენა და წერა-კითხვა. ამას გარდა იცის ინგლისური, ფრანგული და სხვანი. ევროპიულათ არის განათლებულიო. 13, მაჰმედ ფა-

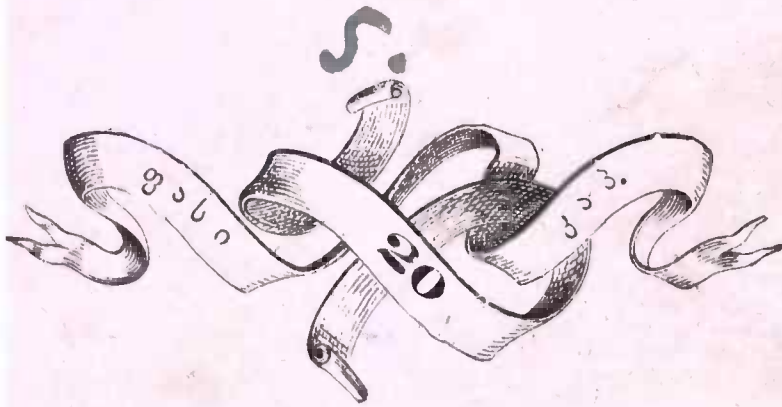
შა ანთელიძე. 14, ხასამ ფერი ფაშა აჭარელი, სოფელ ბორჩხელი, ევროპიის ბევრს სახელმწიფოებში ელჩათ ნამყოფი, იცის სხვა და სხვა ენები. 15, დედე ფაშა აჭარელი, სოფელ ქედელი, ქართული ენის და წერა-კითხვის მცოდნე. 16, შაქირ ფაშა ხიმშიაშვილი, მცოდნე ქართული ენისა და წერა-კითხვისა. 17, სელიმ ფაშა ცეცხლაძე, ქართული ენის მცოდნე. 18, მეჰმედ ფაშა გუბჯაძე, ქართული ენის და წერა-კითხვის მცოდნე. აფრიკის მთავარ სარდალი. 19, მუსა ფაშა ხუნდაძე. 20, მეჰმედ ფაშა ვახუშვილი, ადრიანოპოლის გენერალ გუბერნატორი. ამ ფაშის დიდი მოყვარეა ადრიანოპოლში მცხოვრები ქართველთა კათოლიკე მოძღვარი პატივცემული ათანასე ნასყიდოვი, საფრანგეთის უმაღლეს სასულიერო სასწავლებელში გაზდილი, კარგათ მცოდნე ქართულის ენისა, მქადაგებელი და დიდათ მოყვარე ქართულის მწიგნობრობისა, ეს პატივცემული პატრი ბედმა ადრიანოპოლში გადახვეწა, აქ ეს იმყოფება ქათოლიკეების ეპისკოპოსის თანაშემწედ და სკოლების უფროსად. ამ პირს მისვლა მოსვლა აქვს ვახუშვილთან. ვახუშვილი დიდათ სწუხს საქართველოს გამო. ამ პატრმა მისთვის წიგნებიც გაიწერა და ერთ დროს მე ამისაგან დიდი თანაგრძნობის წერილიც მივიღე. ამის შესახებ ორჯერ სამჯერ აქაურს გაზეთებშიაც იყო ცნობები დაბეჭდილი, რომელიც ეკუთვნის საქართველოს დიდათ მოყვარე შვილს პატრს ათანასე ნასყიდოს. 21, ბერი ფაშა თაედგირიძე, მაკედონიისა და ალბანიის მთავარ სარდალი; ქართულის ენის და წერა-კითხვის მცოდნე. ამ ფაშებს გარდა სხვებიც სცხოვრებენ და აქ ამათ დიდი ადგილებიც უჭირავსთ, მათი მნახველი ქართველი მაჰმადიანები ამბობენ, რომ ამ ფაშებს საქართველო დიდათ უყვართო. ჩვენ კაცს რომ ნახვენ ოსმალეთში, აღარ იციან რა ჰქნანო და ყველას იმას გვეკითხებიან, თუ რუსის ხელში როგორ ცხოვრობთო? ჩვენს კაცს დიდს პატივს სცემენ და ზოგი ერთი სულ იმ რჩევას იძლევიან, რომ მაჰმადიანთ ზოჯებს და მოლებს ნურაფერს დაუჯერებთო და აქეთ ნუ გადმოსახლდებითო. თქვენი ქვეყანა მეტად სჯობია ოსმალეთსაო. ამასაც დღეს თუ ხვალ სხვა და სხვა სახელმწიფოები აიღებენ და თქვენ

უარეს მდგომარეობაში ჩავარდებითო, ისევ შეჩვეული ჭირი სჯობია შეუჩვეველს ლჩინსაო. გარდა ამის, ეგ თქვენი სამამეულო მხარეა, მანდ უცხოვრიათ თქვენს მამა პაპას, თქვენს წინაპრებს, მათი საფლავებიც მანდ არის და მათი სალოცავებიცო, ჰაერიც მანდაური სჯობს, წყალიცა და მოსავალიცო. ოსმალეთი რომ აიღოს ვინმემ, მაშინ ჩვენც აქედამ მანდ გადმოვალთო, ჩვენ მანდ უფრო მოგვეჩინოს გულიო.

ჩვენდა სასიამოვნოდ, ჩვენ მოძმე ქართველ მაჰმადიანებმა კარგათ მიხვდენ, რომ აქედამ მათი გადასახლება უბრალო იქნება და ამიტომ ახლა ისე აღარ ლაპარაკობენ ამაზე. თუმცა ცოტ-ცოტა კიდევ მიდიან ხოლმე, ამის სენი უფრო ახალციხის ქართველ მაჰმადიანებს აქვსთ მოდებულის. როგორც იწერებოდენ, „ივერია-ში“ ესენი ეხლაც გადიან აქედამ. მაგრამ სცდებიან, სცდებიან მიტომ, რადგანაც ვინც-კი აქარა-ქობულეთიდან გადასახლდენ, ისინიც-კი ცხარეს ცრემლით მოსტირიან თავიანთ საყვარელ საქართველოს. ესენი გადასახლდენ, თავიანთი მამულები ოხრათ დასტოვებს, ესენი აქ სხვებმა დაიჩემეს, მასზე გააკეთეს მშვენიერი სახლები, ქარხნები გაიმართა, ვაჭრობა, მუშაობა და სხვანი. წინათ კი რას გავდა აქ, არაფერს, ჭაობის მეტი სხვა არა იყო რა. ქართველ მაჰმადიანებმა-კი რა გააკეთეს ოსმალეთში და რა მიიღეს ოსმალეთის მთავრობისაგან? არაფერი სიკეთე, გაჭირება, სილატაკე, სიშიშველე და შიმშილი. ამათ სამშობლოში ამათი მოადგილენი დაწინაურდნენ და დღეს ქართველთ მაჰმადიანება უჭურით უცქერიან ამ ახალ პატრონებს და დანანებით ამბობენ, რომ ეს რა მოგვივიდა, რათ გადმოვსახლდით აქეთა, რატომ იქ არ დავეჩინეთ და ჩვენს მამულში ჩვენ არ წავდგით წინ ფეხიო. მაგრამ რალა დროს, ერთობ გვიან. მიტომ მგონი ქართველთ მაჰმადიანებმა უნდა ადვილათ მიხვდენ ამას, რომ მათი აქედამ გადასახლება იქნება მათი უბედურება, სილატაკე, შიმშილი, სიტუტელე, ათასნაირი სატკივრები და ბოლოს უსიხარულოდ დახოცვა. მგონი მაგალითები კმარა, მათ ბევრი უნახავსთ ამის დასამტკიცებელი.

947.922

♂ 551

125